

GAZDASÁGI KILÁTÁSAINKRÓL¹

Bevezetés

Jelen esszémben arra keresek – gazdasági nézőpontból – választ, hogy milyen jövőképek valószínűek Magyarországon illetve Földünkön a közelmúlt mind súlyosabb természeti és társadalmi-gazdasági kihívásai közt. Nem tudhatom ugyan, hogy miként fordul a sorsunk, hiszen a jövőt senki nem ismeri. Mégis hasznosnak gondolom, hogy átgondoljam lehetséges felkészülési stratégiánkat. Az első részben azt kísérem meg áttekinteni, hogy melyek a közelmúltnak azok a (már ismert) új adottságai, folyamatai, amelyekhez a következőkben elsősorban kell igazodnunk. A másodikban azt fejtegetem, hogy a valószínűek tűnő jövőbeli folyamatok közül melyeket lenne leginkább előnyös támogatnunk, illetve melyeket célszerű fékezniük. S kétségtelen, hogy e munka során nem kerülhettem el a tévedés kockázatait sem.

A bemutatásra kerülő jövőképek összeállítása során természetesen nem álmokról kívántam értekezni. Vizsgálódásomban a valószínűsíthető lehetőségeket kíséreltem meg interdiszciplináris elemzéssel jellemezni, legtöbbször az elmúlt évszázadok trendjeinek a tovább-vezetésével (extrapolációjával),² valamint az utóbbi évtizedek tapasztalatainak, valamint a jövő építését célzó mai törekvéseknek (olykor szubjektív) áttekintésével. Egyes esetekben írok azonban az ideálisnak vélt jövőről is.

A tárgyalás során törekszem a felhasznált fő fogalmak pontos meghatározására, majd állításokat rögzítek, és ezek esélyeit történelmi tapasztalatok, szakértői álláspontok stb. felvillantásával ellenőrzöm. Esetenként matematikai, illetve verbális folyamat-modellekre is hivatkozom. Mindez persze szigorúan véve nem bizonyítás, de a kísérletezési lehetőségek nélküli társadalom-kutatásban nem ismert az állítások igazolásának meggyőzőbb technikája.

I. A múlt trendjeiről

A XX. századi közgazdaságtan mind gyakrabban a fejlődés, olykor a haladás kifejezésekkel jelölte a gazdaságban bekövetkezett legfontosabb változásokat. E ma is elterjedt szóhasználat növekedésnek (growth) nevezi az előállított / elfogyasztott nemzeti jövedelem (többnyire a GDP)³ reál- (vásárló-) értékének a változását, a fejlődést (development) pedig a növekedésnél komplexebb fogalomként értelmezi. Az UNDP (az ENSZ fejlesztési programja) pl. ún. HD (Human Development) indexeket számít, ezekben a vásárlóértéken számításba vett GDP/fő (az életszínvonal jellemzője) mellett a születéskor várható élettartamot, az oktatás különböző szintjein tanulók hányadait, a felnőtt lakosság írni-olvasni tudását stb. is figyelembe veszi. Nem ritkák azonban a fejlődés nagyszámú további jellemzőjére kiterő vizsgálódások is.

A fenti módon értelmezett – olykor visszaesésekkel párosuló, hosszabb időtávú – gazdasági fejlődés mindenkor kimutatható volt az emberiség és a magyarság történelmében,⁴ az elmúlt

¹ A szerző köszöni az SZVT Bolyai Kör segítségét a mű csiszolásához. Ugyanakkor vállalja a felelősségét a leírtakért. A Kör munkájáról lásd a „Kik mentik meg ... (2020) könyvet (adatai az irodalomjegyzékben).

² A jövőkutatásban gyakran célszerű a trendek tovább-vezetése. A folyamatok jelentős tehetetlensége miatt ugyanis mind a társadalmi, mind a gazdasági változások többsége viszonylag lassú.

³ A GDP egyaránt jellemzi az adott időszak alatt előállított, illetve elfogyasztott nemzeti jövedelmet (mivel a termelés értéke az export-import egyenleg, a raktárkészlet változás stb. korrekciói után azonos a fogyasztásával).

⁴ A jövő társadalmának vizsgálata Platón (K. e. 427 – K. e. 347) görög filozófus munkásságáig visszanyúló hagyomány. Közismertek Marx, majd Keynes elméletei. Jelen elemzés téma-megközelítése azonban nem elméleti, hanem földhöz ragadt (béka-perspektívájú), a gyakorlat vizsgálatára törekszik.

évszázad(ok)ban pedig még gyorsabb is volt a korábbiaknál. A közelmúltban mind az emberiség, mind a magyarság létszáma jelentősen emelkedett, a termelés és a fogyasztás robbanásszerűen nőtt, és világszerte az átlagos életszínvonal is, a HD index is sokat javult.

Ugyanakkor az is kétségtelen azonban, hogy a fejlődés soha nem volt problémamentes, és az elmúlt évtizedek egyes gondjai a korábbiaknál súlyosabbakká is váltak. Persze eddig a Föld lakossága is, a magyarság is mindig megtalálta a túlélés lehetőségeit, ezért valószínűnek tekinthető, hogy ez a következő évtizedekben is így lesz.⁵ Nem hagyhatjuk számításon kívül azonban, hogy napjainknak mind a világ-, mind a magyar gazdaság természeti környezetében, illetve társadalmi-gazdasági folyamataiban körvonalazódott kihívásai kivételesen veszélyesek. Ezért kiinduló hipotézisünk az alábbi:

I. Állítás: *A közeljövőben az országunk fejlődését segítő hagyományos tennivalókat ki kell egészítenünk a jövő új kihívásainak kezelését célzó erőfeszítésekkel. Küzdenünk kell a természetnek évtizedek óta folyamatosan növekvő károsodása ellen, de az elmúlt években fenyegetővé váló migráció, valamint a 2022-től mind esélyesebb háború elkerüléséért is.*

Amint ez ismeretes, **természeti** környezetünk az elmúlt egy-két évszázadban nagymértékben károsodott. A folyamat ma már fenntarthatatlan (aligha folytatható „sokáig”).⁶ A problémák lehetséges megoldására azonban számos javaslat, törekvés is kialakult. Így már a közeli jövőre is drámaian különböző jövőképek (víziók, variánsok, forgatókönyvek⁷) rajzolhatók fel.

Ritkábban kerül reflektorfénybe, hogy korunk **társadalmi-gazdasági rendjének**,⁸ a **kapitalizmusnak** néhány gondja is a jövő nagy kihívásává vált. Napjainkban ugyanis – sokban éppen a kapitalista gazdálkodás következményeként – az emberiség nem csak olyan technikákkal rendelkezik, amelyekkel a környezeti károk érdemben mérsékelhetők, hanem olyanokkal is, amelyekkel akár egész társadalmunk, sőt, a földi élet is elpusztítható.

A jövő most jelzett kihívásai szükségessé teszik annak a feltárását, hogy mai gazdálkodásunk mely folyamatai nyitnak lehetőséget a további előrehaladásra, illetve melyek vezetnek katasztrófák felé. A kérdésre a következőkben a kapitalista társadalmi-gazdasági rend mélyebb elemzésével kísérünk meg választ keresni.

A kapitalista gazdaság fő érdemei és kockázatai

A kapitalizmus – szokásos **definíciója** szerint – az a gyakran „polgári”-nak mondott rend (forma), amelyben a (vállalatokba szervezett) termelőeszközök túlnyomó többsége az ún. **tőkéseknek**, azaz a termeléshez szükséges tőkével (németül Kapital) rendelkező személyeknek a magántulajdonában van, és a termelésben dolgozók bér munkások. Az adott társadalmi rendnek fontos tulajdonsága az is, hogy a megtermelt javaknak a korábbiaknál sokkal nagyobb hányada kerül a „szabad piacra”, ahol mind az eladók, mind a vevők versenyeznek, és e „küzdelemben” a vállalati döntéshozók kiemelten törekszenek a nyereség (profit) maximalizálására. De a rend lényeges jellemzője a polgári állam is, amelyben az üzleti tevékenységet elsősorban a nagykorú állampolgárok által választott Parlament szabályozza egyrészt jogszabályok, rendelkezések stb. megfogalmazásával, másrészt az előírások gyakorlati betartásának az ellenőrzésével.

⁵ Ez a ma optimistának tűnő feltételezés nem kivételes a társadalomtudományokban. Lásd pl. Ridley (2011).

⁶ A fenntartható fejlődés hagyományos kritériuma, hogy úgy elégítse ki a jelen kor lakosságának az igényeit, hogy ez ne veszélyeztesse a későbbi generációk igényeinek hasonló színvonalú kielégítését.

⁷ Mivel témakörünk egyes fogalmai a vezetés témaköréből származnak, ahol a szóhasználat még nem egységes (amire a menedzsment dzsungel kifejezéssel szokás utalni), a felsorolt szavakat szinonimákként kezeljük.

⁸ A társadalmi-gazdasági rendek leggyakrabban megkülönböztetett típusai a rabszolgaság, feudalizmus, kapitalizmus. Részletesebben lásd a Függelék.

Kapitalista gazdaság először 1640-től Angliában, 150 évvel a történelmi újkor kezdetét (Amerika 1492-es felfedezését) követően az angol polgárháború nyomán jött létre. Majd a következő évszázadokban elterjedt a Föld mind több országában – de országonként különböző időpontokban és **maig nem mindenütt**. Jövője azonban ismeretlen.

2, Állítás: *A kapitalizmus eddigi történelmi teljesítménye kétarcú, egyrészt sok érintett embernek adott módot életének javítására, másrészt egyre súlyosabb gondokra is vezetett.*

A kapitalista rend az egyéni vállalkozás lehetővé tételével, a hatékonysági meggondolások érvényesítési kényszerével, a tulajdon védelmével teljesítmény-növelésre ösztönöz. Ennek – többek között – a következő **kedvező** gazdasági következményei vannak (amelyeknek statisztikai bizonyítását közismert voltuk miatt mellőzzük):

- Mivel a gyorsan szaporodó vállalatok a korábbiaknál jobban elismerték és meg is fizették a műszaki tudást, mind többfelé erőteljesen felgyorsult a természettudományok fejlődése és gyorsult az innovációk terjedése.

- Amint fent jeleztük, a világgazdaság nagy térségeiben jelentősen javultak az élet- és munkakörülmények. Egyre többen éltek a korábbiakhoz képest magas **életszínvonalon** (living standard). Jócskán csökkent a kötelező munkaidő. Sokkal jobbá vált a lakások minősége.

- De gyorsan nőtt az emberiség **jóléte** (well-being) is.⁹ A Föld országainak nagy többségében megkétszereződött a születéskor várható élettartam. Emelkedett a népesség képzettségi szintje. Bővültek a mindenkori társadalomnak azok a csoportjai, amelyek tagjai lehetőséget kaptak az önmegvalósításra, és hozzáférték gazdag kulturális örökségükhöz.

Az elmondottakkal persze nem azt állítjuk, hogy a kapitalizmus a lehetséges társadalmi-gazdasági rendek legjobbjika. Sajátosságai lehetővé tették ugyanis számos olyan kihívás létrejöttét, amelyek már valamely (fent jelzett) **fenntarthatatlan folyamatok** kialakulásával fenyegetnek. A kedvezőtlen jövő-variánsok (jövőképek) főbb típusai így jellemezhetők:¹⁰

(a) A történelemben, amióta csak ismerjük, mindig voltak háborúk pl. egyes „nagy-” hatalmak vezetőinek nagyravágyása, kapzsisága, esetenként szolgálalkúsége, illetve üzleti érdekei következtében. A földi életet megszüntető nukleáris **világháború** veszélye azonban új fenyegetés. A XX. század két nagy háborújának pusztításai után 1962-ben, a kubai válság során már jelentkezett, de ezt akkor Hruscsov és Kennedy megállapodása megszüntette.¹¹ A közelmúltan azonban több kisebb-nagyobb ország, majd 2022-ben a váratlan orosz-ukrán háború során egyes nagyhatalmak vezetői is újból atomfegyvereik bevetésével fenyegetőztek / fenyegetőznek. Egy ilyen lépés ma is világháborút indítana el, amiben Európa, de akár az a Föld egész élhető környezete is elpusztulhatna. De a háború nukleáris fegyverek nélkül is megszüntetheti kultúránkat. S tévedés azt hinni, hogy ezek a jövőképek (katasztrófa-variánsok) korunkban nem reálisak. A többség az elmúlt évszázad két világháborújának a kezdetén sem hitte, hogy háború lesz, de a szörnyűségek bekövetkeztek, és sajnos ma sem gátolja szinte semmi az ilyen módon megkísérelt érdek-érvényesítést.

⁹ A közgazdaságtan atyja, A. Smith még a nemzetek gazdagságának (wealth) a növelését vélte kívánatosnak (a mai statisztikák kb. ezt jellemzik az **életszínvonal** mutatóival, kiemelten a fogyasztás mértékével). Mára azonban változtak az „értékek”. A **jólét** tartalma az önmegvalósítás, az egészség, biztonság, közösséghez tartozás, boldogság. Fentebb hivatkoztunk már az ezek jellemzését megkísérlő index-rendszerekre, pl. a HD indexre is.

¹⁰ Felsorolásunk az EU - ENSZ Fenntartható fejlődési célok című 2015-ös közös dokumentum információin alapul. Ezen, a súlypontképzést nem vállaló mű 17 témakörben tekinti át a fenntarthatóság gondjait. Mi ezekből 16-ot 4 témakörben foglaltunk össze. Csak a nemek egyenlővé tétele céllal nem foglalkoztunk, mivel úgy véljük, e téren Hazánkban ma nincs létfontosságú feladat.

¹¹ A hidegháború során a szovjetek atomfegyvereket kezdtek telepíteni Kubába, amit az amerikai haderő vezetői elfogadhatatlannak ítélték. J.F. Kennedy az adott korban az USA elnöke, Ny. Hruscsov, az SZKB főtitkára volt.

Korunkra pedig megsokszorozta a vázolt gondok súlyát, hogy a Föld (8 milliárd főt kitevő) népességében tarthatatlan **jövedelmi és vagyoni különbségek** alakultak ki, s a differenciálódás üteme is gyors. Néhány száz (többnyire „északon” élő) családé az összes vagyon egyharmada, ahol a családtagok életmódja hihetetlenül pazarló, és ennek következményeként a leggazdagabb 1 milliárd fő okozza az összes természeti károk mintegy felét. Ugyanakkor 3 milliárd (az előbbiektől sokszor a „déli” szóval elhatárolt) embernek egyáltalán nincs vagyona, és 1 milliárd rendszeresen éheznek is (sokaknak pedig a terrorizmussal, és háborúkkal is szembe kell nézniük). Amint ez köztudott, ez több, a háborúkét „kiegészítő” súlyos kihívás forrása.

(b) Néhány évtized alatt a **környezetkárosítás** fenntartása is élethetlenné tenné a bolygónkat.

(c) A következő egy-két évtizedben a Föld mind több **energia- és anyagforrása kimerül**, azaz a mára kialakult termelési és fogyasztási gyakorlat ezek hiányában is fenntarthatatlan.

(d) Kiegészíti mindezt, hogy a legszegényebb „déli” térségekből egyre többen kívánnak „északra” költözni. A milliárdnyi (képzetlen) **migráns** nem tudna beilleszkedni a befogadó (kapitalista) társadalmakba, ezért a potenciális cél-országok hamarosan vagy beláthatatlan eredményű háborúba keverednének a „honfoglalók” tömegeivel, vagy az „északi” lakosságnak tudomásul kellene vennie hagyományos életének, kiemelten kultúrájának és hagyományainak alapvető módosulásait, olykor elpusztítását is. Ezen túlmenően a fejlett államok lakosainak az életszínvonal romlás miatti felkelései is vezethetnek beláthatatlan következményekre.

A felsorolt veszélyek bekövetkezésének szinte napról-napra változó (többnyire növekvő) valószínűségét nehéz megbecsülni. Az azonban állítható, hogy ismereteink szerint a világháború akár „holnap” kitörhet (talán Ukrajna, az Arab viták, az Afrika szarván fenyegető éhínség stb. miatt). Határainkon „nem sokára” több millió migráns is megjelenhet. És sajnos néhány évtized múlva mind a folytatódó környezetkárosítás, mind az energia- és anyagihiányok is visszafordíthatatlanok, s kultúránkat elpusztító hatásúak lehetnek.

Az elmondottak után kettős megjegyzést teszünk. 1) Kiemeljük, hogy a történelemben napjainkig nem volt olyan társadalmi rend, amely a kapitalizmusnál kedvezőbbnek bizonyult volna. Sőt, miként erre a későbbiekben szintén kitérünk, a gyakorlatban ez idáig (még) a XIX. században kidolgozott, jobb perspektívákat ígérő elméleti rendszer-modellek (kommunizmus, szocializmus) sem igazolták a népszerűsítőik szerinti előnyeiket. Sőt, az „államkapitalizmus” kiépítésének eddigi kísérletei is riasztóak. 2) Mindez nem jelenti azonban azt, hogy a kapitalizmus örökre megmarad (hiszen a jövőt nem ismerjük).

A kapitalizmus korszakai

Gyakori nézet ugyan, hogy a kapitalizmus az újkor társadalmi-gazdasági rendje.¹² Valójában azonban e rend nem az újkor kezdetekor, azaz Amerika felfedezésekor, vagy ennek a hatására jött létre. Columbus, Cortez és Pizzaro¹³ nem üzletelni akartak az indiánokkal, céljuk a területszerzés volt, s e cél megvalósulása is a feudális rend szabályaihoz igazodott. Az Újvilág meghódítása után Európa feudális uralkodó osztályában a (gyakran önkényúr) földbirtokosok sem cserélődtek ki üzletemberekre (vállalkozókra). Az angol polgárháború (sokak szerint forradalom) viszont időlegesen a korábbi feudális rend csúcs-szervét, a királyságot is

¹² A kapitalizmus időszakának pontosítása mellett érv az is, hogy valamennyi történelmi korra és társadalmi rendszerre vonatkozóan megfogalmazhatók ezek létének időbeli változásait és eltérő helyi időhatárait pontosító állítások. Lásd a Függelékét.

¹³ Kolumbusz Kristóf (1451-1506) itáliai származású utazó, az amerikai kontinensnek spanyol szolgálatban álló felfedezője.

Cortés, H. (1485-1547) spanyol konkvisztádor, az Azték Birodalom meghódítója.

Pizzaro, F. (1478-1541) spanyol konkvisztádor, az Inka Birodalom elpusztítója.

megszüntette, s az országot hosszú küzdelmek után **alkotmányos** monarchiává tette, amelyben a polgárság, s ezen belül is a (kis-) **tőkések nagy létszámú csoportja szerezte meg a hatalmat**. A feudális kötöttségek eltűntek, a vállalkozó kedv erősödött, a gazdasági fellendülés felgyorsult, és megindult az ipari forradalom.¹⁴ A következő évszázadokban pedig **a sikeresnek bizonyult rend Nyugat-Európa mind több államában és az USA-ban is, majd világszerte elterjedt** (persze mindenkor az éppen érintett térség adottságainak megfelelő formát létrehozva). Így ma a **legtöbb** ország társadalma kapitalista. A korai (ún. **szabad versenyes**, klasszikus) kapitalizmus azonban az idő előre haladtával sokat változott (sokak szerint fejlődött).

3. Állítás: *A XIX. század végére a leggazdagabb országokban a kapitalizmus új típusa, az ún. **imperializmus** alakult ki. Nagy, nemzetközivé váló monopóliumok (multik) jöttek létre előbb USA-beli, majd Nyugat-Európai központokkal. Majd a XX. században ezek vezetői összefonódtak az állami vezetéssel és uralmuk alá hajtották, kizsákmányolták a világ egészét.*

Az imperializmus kialakulásával sokat romlott a kapitalizmus hatékonysága. A teljesítmény előbb a monopóliumok térhódítása miatt romlott. Majd a XX. században a rend előnyei az országhatárokon átlépő, **imperialista hatalmi struktúrák** törekvései következtében mind nagyobb károkkal párosultak. Mindennek pontosabb leírását a következő pontokban adjuk.¹⁵

Következmény: Ha a jövőről kívánunk írni, ezt megalapozottan **csak a mindenkori helyi (lokális) lehetőségeknek és gondoknak a figyelembe vételével** tehetjük. Ezért a továbbiakban a témáról mindig a *lokális* adottságokra alapozottan írunk. Nem fogjuk azonosaknak láttatni például a gazdag San Franciscóban, illetve a bangladesi nyomorban élők túlélési esélyeit (hiszen az USA nyugati partján sokaknak atom-biztos óvóhelyek és ezekben évekre elegendő élelmiszerek állnak rendelkezésre, Bangladesben viszont nem kevesen az utcán élnek, akik olykor ennivalóhoz is alig jutnak, sőt, egyesek éhen is halnak). Szintén kerüljük majd, hogy a fenyegető katasztrófák elhárítása terén ugyanolyan magatartást várjunk a magasan képzett európai értelmiségtől, mint a világ funkcionális analfabétáitól.

A kapitalista gazdaság főszereplői és tevékenységük

4. Állítás: *A kapitalista gazdaság folyamataira hatást gyakorló „szereplőknek” – jelentős **egyszerűsítésekkel** – három típusa különböztethető meg. Ezek 1) a **háztartások**, (2) a **vállalatok (cégek)** és (3) az „**állam**” (konkrétabban a gazdaságirányítás).*

Napjainkban sok nemzetgazdasági elemzés a rendszerelmélet¹⁶ szemléletével kísérli meg a gazdaság működésének a vizsgálatát. E nézőpont szerint a gazdasági „rendszerben” a fenti három szereplő (alrendszer) együttműködése, kompromisszum-keresése, de néha szembenállása alakítja a fő folyamatokat. A következőkben mi is e rendszernek az 1. ábrán vázolt – igencsak leegyszerűsített¹⁷ – modellje segítségével kíséreljük meg áttekinteni a gazdasági tevékenységeknek, s kiemelten irányításuknak legfontosabb összefüggéseit.

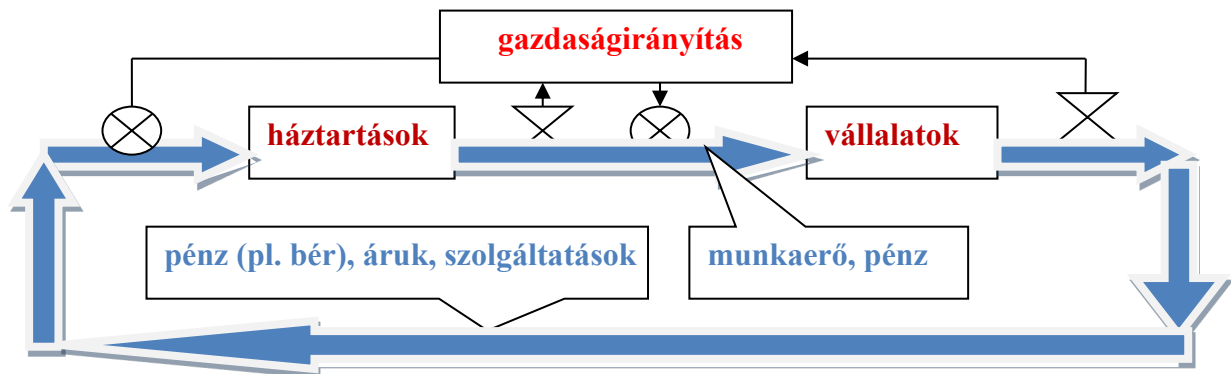
1. ábra: A gazdasági „rendszer” legegyszerűbb sémája

¹⁴ Az ipari forradalom hagyományos jelképe J. Watt (1736-1819) gőzgépének szabadalmaztatása (1769).

¹⁵ Annak érdekében, hogy állításainkat ne érhesse a bolsevista nézetek vádja, anyagunkban többször – s az imperializmusról írva nyomatékkal – Heller (1937) lexikonára és Stiglitz (2002) művére támaszkodunk.

¹⁶ A rendszerelmélet L. von Bertalanffy (1901-1972) osztrák biológusnak 1945-ben közreadott gondolati vázlata, és 1968-ban megjelent könyve nyomán alakult ki. Alapelveit a következők során ismerteknek tekintjük.

¹⁷ Az ábrázolt „rendszer” a valóságban szinte áttekinthetetlenül bonyolultak. A modell a tennivalókra utaló téglalapokat black box-oknak (azaz, bár valójában sokszor igen összetett, de az ábrán részletezni nem kívánt alrendszereknek) tekinti. Figyelmen kívül hagyja az ábrázolt folyamatoknak a feltüntetettek kívüli összefüggéseit stb. Csúpan arra utal, hogy a gazdaság a szereplők kapcsolatai igen összetettek.

Jelmagyarázat: \otimes információgyűjtés \odot szabályozás
 Forrás: Szakirodalmi közlések alapján¹⁸ készített saját ábra.

Az ábra értelmében az irányított ún. verseny-, vagy mikro szféra két igencsak különböző alrendszer együttműködésével tevékenykedik. Ennek során (az elmélet szerint) a háztartások igényeik mind magasabb színvonalú kielégítésére törekszenek, a vállalatok pedig ezen igények mind jobb kielégítést kísérlik meg. A kialakuló folyamatokat egy automatizmus, a piaci verseny – az Adam Smith híres elnevezése szerinti „láthatatlan kéz” – oly módon alakítja ki, hogy mindkét törekvés a legcélszerűbb módon teljesül. A közgazdaságtan hagyományos álláspontja szerint azonban a folyamatok ellenőrzésében, „irányításában” az „államnak” is sok feladata van. Szabályozza a szféra egészét (pl. törvényekkel), de külön-külön is befolyásolhatja pl. rendeletekkel a két alrendszert (olykor egyes háztartási csoportoknak, gyakrabban cég-csoportoknak, egy-egy vállalatnak a tevékenységét is). Minderről a következő oldalakon részletesebben szólunk.

Természetesen ismertek a most bemutatottnál több összefüggést (pl. a külkereskedelmet) számításba vevő modellek is. Az imperializmus rendszer-modellje pedig már szinte áttekinthetetlen a nagyvállalati vezetés és az államigazgatás összefonódásának kusza pókhálója, illetve a nemzetközi összefüggések bonyolultsága miatt.

Következmény: Napjaink társadalmának az előre haladásához, kiemelten a súlyos társadalmi-gazdasági problémák megoldásához nem elég egyetlen szereplői kör egy-egy tevékenységének a módosítása. Siker-eséllyel **csak komplex – mindhárom szereplő tevékenységére ható - befolyásolási javaslatok fogalmazhatók meg, érvényesíthetők.** A pazarló fogyasztás például nem kezelhető a profit-szemponatok gyengítésével, hiszen erről a háztartások a saját, gyakran nem racionális megfontolásaik alapján döntenek. Legutóbb a dízel személygépkocsik kereslete szintén nem a vevők pénz-hiánya miatt, hanem a minőség-tanúsítványok hamisításának a hírére mérséklődött. De az áru-hiány esetén sem mindig a termelési kapacitás bővítése a megoldás, hiszen a termelő olykor azért nem szerződik a termelés növelésére, mert nincsenek (elég erős állami) garanciái arra, hogy értékesítési hálózatának bővítésekor egyes új partnerei fizetni fognak szállításaik átvétele után.

Tulajdonviszonyok a kapitalizmusban

Gyakori nézet, hogy a kapitalizmusban elsősorban a tulajdonviszonyok tekinthetők mind a társadalmi haladás motorjainak, mind bajaink igazi okainak. S az állításban sok az igazság.

A (legáltalánosabb értelemben vett) magántulajdon persze nem a kapitalizmus találmánya. Az e tulajdonnal kapcsolatos első magatartási elvárások több százezer éve, a korai emberi közösségek megjelenése után alakultak ki, majd az állandó telephelyeknek, illetve a földművelésnek a megjelenése során váltak fontosakká. A tárgykörben már az első ránk maradt

¹⁸ Bár az ábra tükröz, a források példajaként M. Porter világhírű (1980) és (1990) műveire hivatkozunk.

teljes törvénytár, Hammurápinak, Babilon királyának (? – K. e. 1750) a „törvénykönyve” is igen régi tapasztalatokat hasznosító szabálygyűjteményt rögzít, részletesen előírja az adásvételnek, az örökösödésnek stb. a rendjét, és a lopásra vonatkozóan is mintegy 20 §-t tartalmaz. E jogi szabályrendszer azonban a történelem során többféleképp épült be a társadalmi-gazdasági rend gyakorlatába.

A klasszikus kapitalizmusban a termelőeszközök **magántulajdona** a rend **alapvető** jellemzőjévé vált (mivel ezek a tőkéseknek, azaz egyes tehetős **személyeknek** a birtokába kerültek). E tulajdon Angliában már a polgárháború során (a feudális önkény megszüntetésével párhuzamosan) **feltétlen védelmet kapott**, s e példát a kapitalista gazdálkodásra áttérő többi ország is követte. Ennek hatására pedig az érintett országokban mindenütt sok, a társadalmi igények kielégítésére törekvő, magántulajdonban levő kisüzem alakult és vált sikeressé.

A XIX. századtól azonban a kapitalista gazdaságokban is megszűnt a (szorosán vett) magántulajdon egyeduralma. Mind gyorsabban terjedtek ugyanis (kiemelten az USA-ban létrejött nagy monopóliumok körében) a részvénytársaságok, amelyekben a vagyon a részvényesek **csoporttulajdonát** képezte, képezi, ami csak az eredeti fogalom kiterjesztésével tekinthető magántulajdonnak.

De később gyorsan bővült, majd a kormányzat és a legnagyobb cégek vezetőinek összefonódásával mind gyakrabban magánérdekek szolgálatába állt az **állami** (állami intézmények birtokában levő) **tulajdon** is. Sokhelyütt már a XIX században állami kézbe kerültek egyes vasutak, közművek. A XX. században pedig mind gyakoribbá váltak az egyre nagyobb, mindinkább nemzetközivé váló Rt-k fő tulajdonosai, illetve az államapparátus(ok) vezetői közti **üzleti kapcsolatok** is. Üzletemberek váltak magas beosztású állami alkalmazottakká, illetve apparatcsikok (állami pozíciókba került politikusok) cégvezetőkké, és a kialakuló, számos ponton összefonódó oligarchia állami tulajdonba vonta (olykor csak a személyi kapcsolatok révén, máskor a képviselőik által irányított állami vállalatok létrehozásával) a gazdaságnak, sőt, az államigazgatás egyéb területeinek jelentős hányadát is. Így sokszor nem is a tulajdon, hanem a **kapcsolati háló** számít. Mindez pedig alapvetően változtatta meg a klasszikus kapitalizmus jellemzőit (pl. a szabad verseny lehetőségét).

5. Állítás: *A tulajdonviszonyok alapvető problémákat vetnek fel a kapitalizmus olykor imperializmusnak, máskor globalizációnak nevezett időszakában. Mára a 8 milliárd főnyi emberiségből **kevesebb, mint 1 milliárd fő birtokolja az összvagyon legalább egyharmadát**, miközben vagy 3 milliárdnak semmi vagyona sincs (Piketty, 2013), és kb. 1 milliárd fő éhezik. Sőt, az államok feletti hatalmat szerzett **alig 100-200 multi** (s ezek tulajdonosainak, menedzsereinek néhány száz családja) úgy és igazgatja a világ egészét, hogy erre senkitől nem kapott megbízást, és **tevékenységüket ellenőrizni sem tudja senki**.*

Növeli a gondot, hogy a vagyoni különbségek – az egyre élesebb bírálatok ellenére, de persze a leggazdagabbak érdekeinek megfelelően – továbbra is **rohamosan nőnek**.

Más kérdés a néhány országban (pl. Kínában) alakuló ún. államkapitalizmus mibenléte. Magyarországon jelenleg nincs azonban elég információ ahhoz, hogy világosan lássuk e központosított gazdaság(ok) jövőjét, pl. azt, hogy milyen mértékűek a verseny szabadsága, a cégek, illetve a munkaerő döntési lehetősége, a vagyoni egyenlőtlenségek.

Piac és verseny a kapitalizmusban

A – szabad – **piac** (némi egyszerűsítéssel: az erő alkalmazása nélkül létrejött cserék „helyszíne”). A piac egyik típusa, az **árupiac** az emberiségnek a **legrégebbi időktől létező**

intézménye. A munkaerő-piac szintén az írott történelem előtti időkben alakult ki. A pénzpiac pedig valószínűleg a korai ókor találmánya.¹⁹

A piacok eljárásai mindenkor igazodtak ugyan az adott társadalom igényeihez, de korábban is, a klasszikus kapitalizmusban is „szabad” piacokként működtek. Az árucserében tehát legtöbbször viszonylag magas volt mind a piacra lépő eladók (ma többnyire „vállalatok”), mind az ott vásárolni szándékozók (sokszor „háztartások”) száma. Egészen kivételes volt továbbá, ha a partnerek egyikének elég ereje volt ahhoz, hogy egymagában, vagy néhányukkal szövetkezve befolyásolja a piaci folyamatokat. A résztvevők közt így (szabad) **piaci verseny** alakulhatott ki. Ebben (az elmélet szerint) mind az árak, mind az értékesített mennyiségek a jól ismert ún. **Marshall-kereszt**²⁰ sémája szerint alakulnak (azaz nagyságukat az a pont jelöli ki, ahol az alacsony árnál visszafogott ajánlatokat ígérő, de az ár emelkedésével növekvő kínálat görbéje, illetve az alacsony árnál magasan induló, de csökkenő kereslet görbéje metszi egymást). Ez az összefüggés tehát „optimális” termelési és fogyasztási arányokat hoz létre.

6. Állítás: A „szabad” piaci **verseny** érdemben növelte, **növeli a társadalom jólétét**, de olykor **zavarokat**, piaci kudarcokat (market failures) is okoz(ott). A kapitalizmusban pedig, ahol a piac **a társadalmi kapcsolatok legfontosabb „helyszínévé”** vált, a verseny problémái is **a korábbiaknál súlyosabbakká** váltak.

A cserélők már az őskorban is nyilván a (szabad) piaci **előnyöket** elvárva kereskedtek. Hamar megértették ugyanis, hogy a specializáció és a csere kevesebb fáradságukba kerül, mint ha maguk álltak volna neki partnerük munkájának (amihez talán lehetőségeik, képességeik sem voltak). Azt azonban csak A. Smith,²¹ a modern közgazdaságtan „atyja” tárta fel, hogy az ilyen **munkamegosztás** mindkét félnek munkamegtakarítást eredményezhet. Majd D. Ricardo²² világított rá, hogy a csere (ún. komparatív) előnyei a kereskedelem résztvevők igen széles körében megjelennek.

A múlt század elején a cseréknek az **innovációk terjedését** gyorsító hatása is reflektorfényt kapott. A (szabad) piac ugyanis esélyt ad arra, hogy az újítások, találmányok hasznából egyrészt az ezek felismeréséért fáradozók is, másrészt az alkalmazók is részesedhessenek.

Ugyanakkor a piaci tapasztalatok igen hamar megmutatták a mai szóhasználattal **tisztességtelen piaci magatartás**nak nevezett egyes tevékenységeknek (pl. az áruk, vagy a mérőeszközök hamisításának) a kárait is (t.i. az adott gondot már a legkorábbi törvények is kicsiszolt technikákkal büntették). A hasonló célú mai hazai szabályozást a tisztességtelen tevékenységekről hozott 1996 évi LVII. törvény rögzíti.

De a piacok már az őskorban minden másnál nyilvánvalóbbá tették a kialakuló **társadalmi egyenlőtlenségeket** is. Hiszen már a legkorábbi törvények is igyekeztek csökkenteni (bizonyára nem előzmények nélkül) a kialakuló szegénység egyes gondjait, pl. az özvegyek és árvák nyomorát.²³ Az ókorból pedig számos, a nincstelenség elleni tiltakozás, tömeg-megmozdulás, illetve a gazdagoknak ezek leszerelésére hivatott erőfeszítése is ismert.

¹⁹ A távoli területekről származó *anyagok* (pl. kovakő, ón, borostyán) igen korai „kereskedelméről” régészeti emlékek tanúskodnak, azonban az egykori „piac” jellemzőiről nem informálnak. A *munkaerőpiac* első nyomainak talán a pásztoroknak őrzésre átadott állatok mennyiségét rögzítő „dokumentumok” tekinthetők (Rudgley; 1998 szerint ilyenek fennmaradtak már az állattenyésztés meghonosodását követő, azaz K. e. 6000 körüli időktől). A *pénzpiac* (pl. a hitelezés) egyes szabályait pedig Hammurápinak már említett „törvénykönyve” is tárgyalja; lásd: <http://mek.niif.hu/07200/07287/07287.pdf>

²⁰ A. Marshall brit közgazdász (1842-1924).

²¹ Adam Smith, (1723-1790) skót közgazdász, a közgazdaságtan „atyja”.

²² David Ricardo (1772-1823) brit üzletember

²³ A tárgy egyes vallások témájává is vált. Manu nagy hagyományú, de csak a 2-3. századi szanszkrit törvénykönyve például merevebb a mai („európai”) nézeteknél, a „kaszatok” közti minden „átjárást” tilt, ami

Amint pedig ezt jeleztük is, a XIX. század során az USA-ban egyes nagy cégek – sokszor tisztességtelen piaci magatartást követve – **monopol**-pozíciókat szereztek a piacokon. A példát hamarosan a további fejlett nyugat-európai gazdaságok néhány cége is követte. A monopólium azonban **társadalmilag káros**. Hatására ugyanis (A. Marshall,²⁴ pontosabban az általa szerkesztett ún. Marshall-kereszt összefüggései szerint) ún. **„tökéletlen” piac** jön létre, ahol a monopólium csökkentheti a kínálatot, aminek a hatására nőnek az árak, és extraprofit keletkezik(a változatlan termelési költségek ellenére növekvő ár hatására). A problémák miatt az USA már a XIX. század végén **monopol-** (legtöbbször kartell-) **ellenes** intézkedéseket hozott. Később más államok is ezt tették (gyakran a tisztességtelen piaci magatartás tilalmáról szóló törvény keretében).

7. **Állítás:** *A monopólium-ellenesség az érintett cégek anya-országaiiban sokszor enyhítette a gondokat, de **nem tudta megakadályozni**, hogy a XX. században néhány cég hatalmas részesedést szerezzen a világpiacon (nagyhatalmú **multivá** váljon).*

A kapitalista cégek iránytűje a profit?

Általános nézet, hogy a legtöbb emberi teljesítmény racionális (ésszerű, értelmes, célszerű). S egy döntés akkor racionális, ha az adott esetben lehetséges cselekvés-variánsok közül annak a megvalósítását határozza el, amely (várhatóan) egyrészt nagyobb „hozamokat” ígér a jövőbeli „ráfordításoknál”, másrészt többet hoz, mint a további variánsok.

A gazdálkodás területén – szükségszerűen – már az őskorban is többnyire racionális (ésszerű) gazdálkodási döntések születtek. Persze a gyűjtögetők, vadászok, majd később még az ókor háztartásai is általában önellátók voltak, szükségleteiket tehát legfeljebb kivételesen tudták cserékkel (a „piacról”) kielégíteni, így döntéseikben saját adottságaikat, nem pedig a piaci összefüggéseket mérlegelték. Törekvéseik így is **sokban növelték jólétüket**. Máskor e kivételes „piaci” folyamatok problémákat is okozhattak Erre utal, hogy már az első írott törvénytárak is nagy múltra utaló, kifinomult szabályokat rögzítenek például annak érdekében, hogy az értékesítésnél védjék a vevőket az elkövetett súlycsonkítások, mérőeszköz-hamisítások stb. ellen, illetve visszaszorítsanak egyes „szociális” visszaéléseket, pl. az árvak megkárosítását. A kapitalizmusban pedig új gondok is keletkeztek.

A **klasszikus** kapitalizmusban a vállalati döntések pénzügyi szemléletűek voltak. **Pénzértékükön** vették számba a hozamokat és a ráfordításokat, és (racionálisan) a kettő legnagyobb különbségét (nyereséget, **profitot**)²⁵ ígérő variáns megvalósításáról határoztak. Ezen, olykor nyereség-érdekeltségnek nevezett gyakorlat széles körben **a vevők igényeihez igazított és gazdag választékot, valamint magas termék-minőséget eredményezett.**

Ugyanakkor a profit-hajszája sokszor vált nagy, és egyre súlyosabb bajok forrásává. Gyakran fokozta a vagyoni különbségek miatt egyre komolyabb **szociális bajok** súlyát is. Már a XVIII. században kialakult például a nagyipari **munkásság nyomora**. Ennek egyre égetőbb gondjait

napjainkig nagy hatással van a hinduk gondolkodására. Jézus árnyaltabban fogalmazott. (Luk. 18, 25) szerint azt is mondta: „Könnyebb a tevének egy tű fokán átbújni, mint a gazdag embernek Isten Királyságába bemenni.” A Mt. 20, 1-16 példabeszédében viszont úgy foglalt állást, hogy a készségek (kompetenciák) az Égiek ajándékai, akik a számonkérésnél figyelembe vehetik a teljesítményeknek a különböző adottságok miatti eltéréseit.

²⁴ A. Marshall (1842-1924) brit közgazdász.

²⁵ A gondos vezető persze lehetőleg nem az előző időszak könyvvitele szerinti, hanem a következő időszakra várható nyereséget tekintette irányadónak, s ha több évre számolt, az éves nyereségek kiszámításakor a valószínű inflációval korrigált nyereség-előrejelzések jelenértékeit határozta meg. S emlékeztetünk kell arra is, hogy a gyakorlatban ez utóbbi adat határozza meg a cég üzleti értékét (amelyen a cég értékesíthető).

világosan mutatja az is, hogy sokan, ²⁶ 1891-ben pl. a Rerum novarum (Új dolgok) kezdetű pápai enciklikában már a katolikus Egyház is a bémunkások tarthatatlan helyzetének (a kapitalizmus keretei közti²⁷) javítására szólította fel a társadalmat.

Ugyancsak a XIX. században kerültek reflektorfénybe az **externáliák** (externalities, külső gazdasági hatások) előnyei és hátrányai is. Ezek a gazdasági döntéseknek olyan („kerítésen kívüli”) hatásai, amelyek ellentételezés nélkül jelentkeznek harmadik feleknél (pl. mint a közjavak igénybevételének, illetve a környezetkárosításnak kedvezőtlen társadalmi következményei). A témát a szakirodalom szerint szintén A. Marshall tárgyalta először. A XX. században A.C. Pigou²⁸ nyomán pedig számos állam törekszik speciális (pl. a környezetkárosítást sújtó) adókkal a vállalatok számára is számszerűsíthetővé tenni tevékenységeiknek harmadik személyeknél jelentkező kárait.

8. Állítás: *Annak hatására, hogy a legnagyobb **multik** világszerte **egyetlen szerv sem tudja ellenőrizni és befolyásolni**, korunkban gyakran a korábbiaknál is súlyosabb bajok jelentkeztek, s jelentkeznek ma is.*

A XX. században az égető társadalmi bajokat a sokban a piacok újrafelosztásáért indított **világháborúk** pusztításai, de a nagy világgazdasági **válság** alatti nélkülözések, sőt, éhínség is kiegészítették. Ez utóbbiak ellen ismét sokan, 1931-ben a Quadragesimo anno (Negyven év után) elnevezésű enciklikában a Szentatya is újból felemelte a szavát.

De a problémák a vállalat-gazdaságtanra is hatottak. Visszaszorításukra a vállalatok számára a profit-számolásnál **összetettebb**, (és sokhelyütt a gyakorlatba is bevezetett) iránytű született.

*Ph. Kotler (1931-) világszerte elismert (1967) könyvében – amelyre a marketing bibliája néven is hivatkoznak – azt emeli ki, hogy egy cég sem lehet sikeres, ha nem veszi figyelembe üzletfeleinek, kiemelten **vevőinek az igényeit, érdekeit** (természetesen a profit-szemponatok érvényesítése mellett).*

*A emberi erőforrás (HR) gazdálkodás modern eszméi²⁹ szerint a sikerhez a cég **dolgozóinak a munkahellyel kapcsolatos elégedettsége** (sőt, olykor az örömteli munka) is elengedhetetlen (Mayo, E, 1933³⁰; McGregor, 1960).*

*Napjainkban a társadalmi felelősségvállalás (CSR, corporate social responsibility) olykor vitatott nézetei³¹ kötelezőnek minősítik a **társadalmi meggondolások** érvényesítését is.*

*Sokak szerint pedig a cégeknél **mindazoknak** az érdekeivel számolni kell, akiknek, vagy amelyeknek valamely **érdekük fűződik** a cég munkájához (Porter-Kramer, 2011).*

9. Állítás: *Az idézett korszerű vállalatgazdasági elvek követése sokszor csökkentette, **csökkenti a profithajszából fakadó gondok súlyát**. Úgy tűnik azonban, **nem eléggé**. Sok gátlástalan menedzser nem törődik ugyanis se a szakértői ajánlásokkal, se a tiltással, és*

²⁶ A szakirodalomnál talán meggyőzőbbek a szépirodalom példái (Voltaire Candide-ja 1759-ből, Dickens Copperfield Dávidja 1849-ből, Hugo V. Nyomorultak-ja 1862-ből, Mark Twain Királyfi és koldusa 1882-ből.

²⁷ „Az Egyház ... nem ítéli el önmagában a kapitalizmust, mert látja értékeit ..., de figyelmeztet mind a veszedelmeire ..., mind az ... erkölcsi felelősségre.” A Magyar Katolikus Lexikon, kapitalizmus szócikkéből.

²⁸ A.C. Pigou (1877-1969) angol közgazdász.

²⁹ A tudományos vezetés atyja, Taylor, F.W. (1856-1915) amerikai mérnök szerint a vezetőnek mindenkor maximális pontossággal kell meghatároznia az elvégzendő munkát, majd ellenőriznie is kell azt, ha elkészült. A mai HR-re azonban nála is nagyobb hatást gyakorolt az emberi kapcsolatok atyja, az ausztrál G.E. Mayo (1880-1949), aki a jó munkateljesítmény fő forrásának a munkahellyel való megelégedettséget ítélte.

³⁰ E. Mayo (1880-1949) ausztrál pszichológus, az „emberi kapcsolatok” elméletének atyja.

³¹ Sokak szerint a CSR elvek első korszerű műve az amerikai, H.R. Bowen (1953) könyve. A Nobel-díjas M. Friedman (1912-2006) és követői szerint viszont a gazdálkodásban káros az etikai meggondolások érvényesítése.

*munkája során elsősorban saját érdekeit érvényesíti (esetleg vezetőtársai igényeinek a figyelembe vételével). Ez ellen máig **nem találtunk kielégítő hatékonyságú eszközöket.***

A háztartások döntései racionálisak (ésszerűek)?

A **háztartások** – a szokásos feltételezések szerint – arra törekedtek és törekszenek, hogy **igényeiket** a lehetőségeik (**fizetőképességük**) szerint (maximálisan) elégítsék ki. E magatartásnak persze korlátokat szab, hogy a Föld egyes nyersanyag-, energiahordozó stb. készletei szűkösek. A korabeli vadászoknak fontos mamut pl. már kihalt, a földgáz ma is sokhelyütt gond, olykor egyes akkumulátor alapanyagok, chipek is **hiánycikkékké váltak**.

A javak szűkösségéből fakadó gondokat korunkban tragikusakká növeli, hogy egyesek (akik ezt megengedhetik maguknak) olykor valójában **felesleges**, sőt, káros javakat is meg kívánnak szerezni. Az utolsó száz évben e (hagyományosan ésszerűtlennek nevezett) magatartás kárait megsokszorozta ugyanis egyrészt a gazdagoknak az imperialista gazdálkodás során megnövekedett jövedelme, másrészt az, hogy egyes cégek hihetetlen összegeket költöttek, költenek agresszív, a tehetősebb vásárlókat termékeik megvételére ösztönző marketingre. Mindezek okán ún. „**fogyasztói**” **társadalom** alakult ki, amelyben a presztízs-, vagy divatkényszerek miatti felesleges fogyasztás hatalmassá vált, és ennek következtében **napjainkban a környezetszennyezés felét az emberiség leggazdagabb egymilliárdja, jórészt e réteg gátlástalan pazarlása okozza.**

A bajok „kezelésének” a tennivalói jórészt ismertek. A szakirodalomban például terjednek az **önkorlátozást** sürgető, sőt, nem ritkán ki is kényszerítő állásfoglalások (amelyekre később térünk vissza). Az ajánlások gyakorlattá alakításával azonban sokszor, sokban **késlekedünk**.

A kapitalista állam a közjóért munkálkodik?

Az „állam” értelmezésünk szerint számos, országonként eltérő szervből álló, s olykor nem is összehangoltan munkálkodó **központi intézmények halmaza**. Tevékenységének az „iránytűje” (a döntéseknél érvényesített alapelv) régóta foglalkoztatja a szakértőket. Arisztotelész³² például Politika című könyvében a (város-) államok vezetésének három típusát különböztette meg, ezek (mai elnevezésekkel) az egyeduralkodó, az oligarchia (a kisebbség uralma) és a demokrácia (a többség uralma). Bár ezt gyakran elhallgatják, azt is írta továbbá, hogy mindhárom típusnak két al-típusa van, az egyik, amelyben munkája során a vezetés a **közjót** szolgálja, a másik, ahol a **vezető(k), saját, vagy csoport- érdekeiket érvényesíti(k)**.

10. Állítás: *Arisztotelésznek a most idézett államvezetés-típusálása a történelmi tapasztalatok szerint a kapitalizmusban, így az ezt megvalósító „demokráciákban” is igaz.*

A korai kapitalizmus államai sokban állampolgáraik érdekeit védték. Természetesen ellátták a törvényhozás és a piaci ellenőrzés feladatát. Bár ezen túlmenően általános alapelvük legtöbbször a liberális laissez-faire (hagyjátok cselekedni) volt, olykor több-kevesebb sikerrel törekedett a munkásság helyzetének valamely javítására, később sokhelyütt, így Francia- és Németországban a gazdaságnak az ipar védővámok révén történő fejlesztésére, az USA-ban a kartell-létesítés akadályozására stb. is. Mindez, bár olykor nem is kis gondokkal, de működött. Valóban tragikus következményekkel (miként a korábbi évszázadok, évezredek során) ezen időszakban is legtöbbször csak a **magán-**, vagy csoportérdekek érvényesítésére törekvő (és nem ritkán szakszerűtlen) állami tevékenységek jártak. Az imperializmus idején azonban a politika **sokszor** a történelmet alakító legfontosabb hatóerővé vált, s maradt, és mert továbbra sem

³² Ógörög filozófus, Nagy Sándor nevelője (K. e. 384-322)

sikerült kizárni a közérdeket sértő törekvéseit, olykor milliók, esetenként egész nemzetek tragédiáira, sőt, pusztulására vezetett.

11. Állítás: *A társadalom javát kereső politika is szembesülhet nagy nehézségekkel, amikor válaszolnia kell a „Milyen állami (gazdaság-) politika szolgálná a közjót?” kérdésre. Majd a meghozott határozat megvalósítása is okozhat súlyos társadalmi gondokat.*

Elháríthatatlan probléma ugyanis, hogy a **megvalósulás jövőbeli** körülményeit, valamint tényleges **mikéntjét nem ismerheti senki**, s e gond súlyát tovább fokozza, hogy a döntési variánsok száma mindig lényegében végtelen, így ezek **áttekintése lehetetlen**. A klasszikus kapitalizmus ezért le is mondott – a törvényhozás és a piacellenőrzés esetenkénti kivételével – a törvényeket betartó **üzleti** döntések befolyásolásáról (elsősorban azért, mert az illetékesek attól tartottak, hogy vitatható hatékonyságú beavatkozásuk mérsékelné a vállalkozási kedvet, illetve a döntéshozók felelősség-vállalási lehetőségeit). Más kérdés, hogy sok egyértelműen politikai témában hozott (például egyes, intézmény-átszervezésekre, vezetői kinevezésre vonatkozó) döntés ekkor is jelentős hatást gyakorolhatott a gazdaságra is.

A jelzett döntési nehézségek ellenére azonban az utolsó másfél évszázadban a téma szakirodalma egyre gyakrabban tárgyalta azt, hogy a gazdaság területén melyek a közérdeket szolgáló állami tennivalók, sőt, a kialakult ajánlásokat a gazdaságirányítás olykor megkísérelte a gyakorlatban is követni. A legismertebb elméletet J.M. **Keynes** (1883-1946) dolgozta ki. A meg is valósított javaslat lényege (goromba egyszerűsítéssel fogalmazva) **a konjunkturális ingadozások csökkentése**. Ennek érdekében válság esetén a nemzetgazdaság összes keresletét kell megemelni a forgalomban levő pénzmennyiség növelésével (az adók mérséklésével, a beruházási hitelek kamatainak csökkentésével, állami beruházásokkal, fegyverkezéssel, közmunkákkal stb.).³³ Fellendüléskor viszont az összkereslet visszafogása célszerű (adóemelésekkel, kamatemeléssel, az állami kiadások mérséklésével). A módszer alkalmazása az 1929-30-as nagy válság idején **az USA-ban sikert is hozott**, majd a XX. század második felében Nyugat-Európában szintén gyakori volt. Az ezredfordulón azonban a pénzügyi eszközök már olykor nem a közérdek érvényesítésének, hanem a hatalomgyakorlásnak az eszközeivé váltak. Így a világgazdaság jelentős szegmenseiben egyidejűleg alakultak ki pénzügyi válságok (elsősorban egyes államok eladósodása következtében), és **nem mindig sikerült érdemben csökkenteni** az egyre súlyosabb recessziók, válságok súlyát.

A gondok kezelését okaik változatossága is fokozza. Sokak szerint például egyesek az ún. **megbízó-ügynök** (principal-agent) **problémából** fakadnak. Sok nagy fontosságú állami (pl. had-, környezetvédelmi ügyeket érintő) döntést ugyanis nem a „köz”, hanem az ezzel megbízott menedzsment hoz meg, s mivel ez utóbbi illetékeseinek az érdekei nem okvetlen azonosak a társadalom érdekeivel, így a kormánynak össze kell(ene) hangolnia a menedzsment érdekeltségi rendszerét a közérdekkel, ami nem mindig sikerül.³⁴

Az utóbbi évtizedekben a közjavak körében a fentiekén túl is súlyos károkat okoznak egyrészt az ún. **potyautasok** (free riders, pl. azok a tömegek, akik nem fizetik pl. az egészségügyi járulékot, de igénybe veszik ennek a szolgáltatásait), másrészt az ún. **közlegelő-tragédia**³⁵ (tragedy of the commons), amit az okoz, hogy egyesek elfogadható indok nélkül vesznek igénybe a többiekénél több – köztük a környezetet károsító – közszolgáltatást). E magatartások

³³ A valójában szinte felfoghatatlanul bonyolult téma részletesebb tanulmányozásához P.A. Samuelsonnak (1915-2009) W.D. Nordhaus-szal közös, világhírű tankönyvét ajánlanánk a könyvtárnyi szakirodalomból.

³⁴ Ezen összehangolás nehézségeit már az ókor is ismerte. Jónás prófétának a K. e. 4. századi könyve szerint pl. a szerzőt az Égieknek kellett (a „cethallal”) az előírt feladat elvégzésére kényszeríteniük. A mai szakirodalom persze inkább O. Hartnak és B. Holströmnek 2016-ban Nobel-díjra érdemesített munkásságára hivatkozik.

³⁵ W.F. Lloyd (1794-1852) matematikus meséje; amit G. Hardin (1915-2003) ökológus alkalmazott a környezeti gondokra.

ellen napjainkban, mivel gyakran a kormányzatok szociális törekvéseinek az eredményességét is veszélyeztetik, sokhelyütt kísérleteznek az adott szolgáltatások igénybevételét szabályozó elvek szigorításával (a magyar gazdaságban eddig többnyire kevés sikerrel).

12. Állítás: *Az imperializmus az önérdék-érvényesítés lehetőségeinek a növelésével kiugró mértékben fokozta pl. a világgazdaságot fenyegető kockázatokat. A kormányzatok, illetve a legnagyobb multik vezetőinek az összefonódása megsokszorozta például a háborúk veszélyeit. Korlátozta továbbá az államok mozgásterét (pl. a környezetvédelemmel, vagy a nemzetközi pénzügyek szabályozásával kapcsolatos erőfeszítések lehetőségeit).*

A történelem nagy háborúi közül sok nem is elsősorban gazdasági okokból, hanem személyes hatalom, a történelmi hírnév gyarapítása érdekében stb. tört (mivel a nagy **birodalmak vezetői ezt területszerzéssel** – olykor visszaszerzéssel – vélték elérni). A társadalmilag káros küzdelmek azonban olykor elképesztően sok életet is követeltek (a K. e. 2300 körüli első ismert birodalom kialakításakor is, azóta is), és korunkban súlyos környezeti károkkal is járnak. A pusztítást gyakran a katonák rablási szándékai, a békeszerződés hibái, illetve a kapitalizmusban a fegyver-gyártók értékesítés-növelési erőfeszítései is növelték. A haditechnika „fejlődése” nyomán ma mindez hatványozottan igaz. S úgy tűnik, mégis vannak politikusok, akik vállalják a kockázatokat annak ellenére, hogy a totális **atomháború** területszerzés szempontjából is **értelmetlen**, mert következményei elpusztítanak a földi életet (a győzteseket is). De nukleáris fegyverek nélkül is sok mindent tönkre lehet tenni (kevesen gondolkodtak el például azon, hogy Drezda 1945. február 13-i szőnyegbombázásakor két-háromszor annyian haltak meg, mind a Hirosimára augusztus 6-án ledobott atombombától).

Itt jegyezzük meg, hogy egyes (többségükben magukat **szocialistáknak** nevező) államok – a jövő-variánsok kezelhetetlenül nagy száma ellenére – az ún. **tervgazdálkodásra**, azaz az összkínálatnak (a termelőmunka részleteinek) állami szabályozására is kísérletet tettek. Ez azonban eddig **mindig** piaci **kudarchoz vezetett** (amelynek súlyát gyakran további, valójában önkényes politikai döntések is növelték). Egyes termékekből jelentős túltermelés, másokból áruhiány keletkezett, a termékminőség romlott, a fejlesztések elmaradtak, a lakosság életszínvonala visszaesett (és mindezt olykor csak a terror fogadtatta el a társadalommal).³⁶

II. Jövőképek

A kapitalizmus előzőkben bemutatott kis elemzésével (természetesen) nem állapíthatjuk meg egyértelműen, hogy múltunk mely tendenciái fogják meghatározni jövőnket. Nem válaszolhatunk például arra a kérdésre, hogy a következő évtizedekben tényleg kihal-e az emberiség a Bevezetőben felsorolt négy fő kihívás valamelyike miatt (ami véget vet a kapitalizmus korának is). De arra sem, hogy ha megtaláljuk túlélésünk lehetőségét, akkor leváltja-e, illetve mikor váltja le a kapitalizmust egy elképzelhetetlen új, számunkra társadalmi rend.³⁷

³⁶ Sok mai „liberális” gondolkodó (pl. a napjaink talán legnépszerűbb sci-fi szerzőt, K.S. Robinsont és /2020) művét nagyra értékelő olvasók többsége) ma is a központosított állam- (gazdaság-) irányítástól várja gondjaink megoldását. E várakozások realitását illetően minden másnál meggyőzőbbnek véljük korunk szépirodalmának két híres utópiáját, A. Huxley Szép új világ-át 1932-ből, valamint G. Orwell 1984-ét 1949-ből.

³⁷ Bár egyesek szerint e jövőbeli rend a kommunizmus, ez kétséges utópiának tűnik. Az utóbbi rend ugyanis a „mindenki képességei szerint”, valamint a „mindenki *szükségletei* szerint” alapelvekre épülne, de az ezen elvek megvalósítását ígérő kísérletek eddigi mindig kudarcba fulladtak. A képességek korlátjairól Széchenyi azt írta a Hittelben: „... nem lehet soha azon gazdaságbeli tiszt oly serény, kinek jutalma mindég egy, akár fárad, akár henyél, mint aki becsületos úton állhatatos munkásságának hasznát is érheti.” A közérdeksértést illetően pedig a német koncentrációs táboroknak, és a pl. A.I. Szolzsenyicin 1962-es Ivan Gyenyiszovicsából ismert gulagoknak a borzalmaira utalunk.

Így is megkísérelhetjük azonban néhány, számunkra lehetségesnek tűnő jövő-variáns felvázolását. S törekszünk rá, hogy nézeteinket jobban megalapozzuk, mint a kőkorszakban elterjedt jóslások voltak. Ennek érdekében két, a hasonló célú szakirodalomban gyakori, és a stratégiai menedzsmentben (pl. M. Porter; 1980) is ajánlott technikát követünk.³⁸

- Platon, a már a Bevezetőben is említett ókori görög filozófus például Állam c. művében a **kívánatosnak vélt** jövőt vázolta, és a bölcsek által vezetett államot ítélte a legjobbnak. Ez a megközelítés ma is gondolatébresztő, akkor is, ha az ajánlott módon irányított társadalomhoz vezető utat Platon nem tárta fel, és azóta sem ismerjük.

- Madách I. Tragédiájának 1860-as falanszter-jelenete, majd A. Huxley már említett 1932-es Szép új világ-a viszont a múltbeli **trendek továbbvezetésével** (extrapolációjával) jellemzik a jövő világhatalmait. Kiemelik egyrészt ezek magas technikai színvonalát, másrészt dolgozóik többségének gépies munkáját, és utalnak arra, hogy ez utóbbi gátolja az egyéni képességek kihasználását. Ezek a víziók sok pontjukon ma szintén lehetséges, de pl. az e rendszerekben élők szabadságának korlátait alábecsülő jövőképeknek ítélték.

Struccpolitika esetén felsejlő katasztrófa-variánsok

A világgazdaság eddigi trendjeit előre vetítő variáns jól jellemezhető a XV. Lajos francia királynak tulajdonított, „Après moi le déluge” (Utánam az özönvíz) mondással. Ekkor a külpolitika várhatóan széles körben kardcsörtető marad, a környezeti szónoklatokat sem követi cselekvés, a migránsok befogadására vonatkozó javaslatok határkerítés-építéssel párosulnak. Kiegészítésként sok ország elfogadja a pénzügyi egyensúly gyengeségét is.

13. Állítás: *Ha a múlt fenti trendjei a jövőben is beavatkozás nélkül érvényesülnek, rövid időn belül kultúránk, sőt, esetleg az egész emberiség is elpusztul.*

A világvég gondolata egyes természeti népek (pl. a maják) hitében, illetve a zsidó (pl. Iz. 2,6), a keresztény (pl. Mt. 25, 31-46) és az iszlám vallásokban egyaránt megtalálható. De az újkorban pl. T. Malthus (1766-1834) angol demográfus is világgatasztrófát várt (tévesen) a népességnek az élelmiszer-termelésnél gyorsabbnak vélt növekedése miatt. Napjainkban a világvége víziók, amint erre már utaltunk, szintén egyre elterjedtebbek.

2022-ben az orosz-ukrán háború – indokoltan – ismét nagyra növelte az (esetleg **nukleáris**) **háborúkkal** kapcsolatos félelmeket. Úgy tűnik, ma már nem elég hatásosak azok az érvek, amelyek 1962-ben a kor nagyhatalmai közti kubai válság politikai lezárására vezettek (t. i. Kennedy és Hruscsov 60 évvel ezelőtt azért egyeztek meg, mert tudták, hogy atombombáikkal akár az egész emberiséget is elpusztíthatják). Az orosz-ukrán küzdelemben azonban eddig sem V.V. Putyin, sem J. Biden, sem V.O. Zelenszikij nem mutatott készséget a kompromisszumkötésre. Ezért a károk elviselhetővé korlátozása terén sokan jórészt csak a (jelenleg háborúpárti) USA elrettentő erejére számítanak.³⁹ Nem biztos azonban, hogy ez elég (hiszen olykor az adott érv még a parányi Észak-Koreát se mindenben tartja vissza). Így tehát túlélésünk érdekében csak az ősi Kyríe eleison! (Uram irgalmazz!) fohászban, és az ezzel kikönyörgött **égi kegyelemben** bizakodhatunk.

A **környezet gondjainak** sorsfordító hatásait vázoló katasztrófa-variánsok szintén immár 40 éve sokak által valószínűeknek tartott (extrapoláción alapuló) jövőképek. Kétségtelen ugyan, hogy voltak, vannak, akik a további gazdasági növekedést sürgették, szorgalmazzák. Mások,

³⁸ A módszerek matematikai háttere közismert. A társadalom-vizsgálat technikáiról lásd pl. Babbie (1989).

³⁹ Ha arra gondolunk, hogy egy kiterjedt orosz-USA nukleáris háborúban az egész Föld, így Kína, India, a muszlim világ stb. is elpusztulhat, talán meglepő is, hogy eddig még (legalábbis nyilvánosan) mindegyikük csak jelentős késéssel és meglehetősen bizonytalan elhatározottsággal kezdte csillapítani a két háborúzó felet.

pl. egy-egy természetbarát,⁴⁰ majd az 1968-ban alapított Római Klub – konkrétan a D.L. Meadows által a Klub megbízásából szerkesztett, 1972-ben megjelent *The limits of growth* (A növekedés határai) című tanulmány – azonban az elkerülhetetlen következményekre is figyelmeztetett. Azt állította, hogy az évszázados növekedési trendek folytatása hamarosan kimeríti a Föld erőforrásait, előbb megállítja a további előrehaladást, majd (számításaik szerint már 2030-2040-re) kultúránk összeomlásához vezet. Ezért a szabályozott – mai szóhasználattal: fenntartható – gazdálkodás önkéntes elfogadását ajánlották az országoknak. Mindezt persze sokan vitatták. Úgy tűnik azonban, hogy a következtetés a lényegét tekintve igaz. Számos, különböző okokat megjelölő katasztrófa-variáns született. Az ENSZ Éghajlat-változási Kormányközi Testület (IPCC) 2022-es, interdiszciplináris kutatásokon alapuló – de olykor vitatott eredményű - jelentése (<https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>) pl. azt rögzíti, hogy ha nem szorítjuk vissza érdemben az üvegházgáz-kibocsátást, akkor századunk végére átlagosan (és jelentős szóródással) közel 1 méteres, egyre gyorsuló ütemű tengerszint-emelkedés várható. Veszélyeztet olyan part menti megvárosokat, mint Sanghai (26 millió lakos), Lagos és Kolkata (15-15 millió), Tokió (14 millió), Mumbai (13 millió), New York (9 millió), Bangkok (6 millió). Ez **százmillió fölé is növelheti a tenger előtt menekülők számát**, és a világ GDP-jének a 20%-át is felemésztheti. Ha pedig minden jég elolvad, ez egyes további kutatások szerint akár 70 méterrel is megemelheti majd a globális tengerszintet, azaz több milliárd, az óceán-partok mellett élő ember életterét önti el. Ez egy kezelhetetlen tragédia víziója. De vannak az éghajlat-változást követő sivatagosodást, a virágokat megtermékenyítő rovarok kipusztulását, egy nagy gazdasági világválságot stb. „váró” katasztrófa-variánsok is.

Borús jövőképek a kihívások „tüneti” kezelése esetén is

Sajnos nincs, és nem is lehet pontos információnk arról, hogy a következő évtized(ek)ben a kormányok miként fogják „kezelni” a kor problémáit. A következőkben, szakirodalmi művek, sajtó-közlemények információira építve mégis vázolhatjuk, hogy egyes valószínű – de részleges – megoldási kísérletek milyen eredményekre vezethetnek.

14. Állítás: *Vannak lehetőségeink siker-eséllyel felkészülni a jövő egyes kihívásaira. Az alább felsorolt (a tünetek kezelését célzó) erőfeszítésektől azonban valószínűleg „csak” egy-egy, a jövőnket veszélyeztető katasztrófa késleltetését várhatjuk.*

(a) Jelen vízióink kiinduló feltételezése az, hogy a nagyhatalmak olykor a jövőben is irracionálisnak (ésszerűtlennek) ítélik a (nukleáris) **világháborút** (mert nem lenne győztesük),⁴¹ és **megegyeznek** ennek elkerüléséről. Valószínűnek véljük például, hogy még a nukleáris háborúk elindítását fontolgatók is elfogadnának egy nemzetközi egyezményt arról, hogy elítélik és elszigetelik azt az államot, amely elsőként használ atomfegyvert. Sőt, talán a legtöbb mai „nagy” aláírna egy hasonló megállapodást a határok módosítását fegyverrel

⁴⁰ A szokásos hivatkozás a természetben 2-300 éve kihalt, de a kínai császár vadászparkjában megmentett Dávid-szarvas. Korunkban azonban ismertebb pl. G. Durrell-nek a veszélyeztetett állatfajokat mentő jersey-i állatkertje,

⁴¹ A 2-3. századi szanszkrit Pancsa tantra (öt elv, az általunk ismert első tankönyv, amely az állami vezetés helyes módjára ad tanácsokat), egy állatmese keretében más indokot is felhoz a háború elkerülésének ésszerűségére. Kezdő története szerint valamikor az oroszlán és a bika voltak két szomszédos birodalom urai. Egyszer azonban látogatni kezdte őket a sakál, aki, miután hízelgett nekik, azt az álhírt (fake news) is mindig közölte velük, hogy szomszédjuk meg fogja támadni őket. Az egyre fenyegetőbb felvázolt hírek hatására a két uralkodó egymásnak is ugrott. A bika szarvával felhasította az oroszlán hasát, ezt követően viszont az oroszlán hatalmas mancsával agyonütötte a bikát, és elvonult a csataterőről sebéit ápolni. A sakál pedig, mivel ily módon egedül maradt, nagy lakomát csapott a bika húsából. A tanmese következtetése pedig ma is érvényes.

kikényszerítő állam ellen is.⁴² Többpólusúvá váló világunkban⁴³ minden hatalomnak szüksége van ugyanis szövetségesekre, hiszen tartania kell a „trónkövetelő” összefogásától. Különösen így van ez ma Ázsiában, ahol a 150 millió lakosú Oroszországnak három olyan szomszédja is van (Kína, India és a muszlim világ), amelyekben az övénél legalább tízszer több lakos él, az oroszoknál gyorsabban is fejlődnek, és ha siker-esélyesnek vélik, akár megalapozottabb indokot is találhatnak országnyi területek (vissza-) szerzésére, mint az ukrajnai háború orosz magyarázata. Ezért e háborúban az emberiség egészének érdekében álló megegyezés siker-esélyes lehet.

Úgy számolnunk azonban, hogy a béke kérdésében remélt fenti együttműködési szándék nem okvetlenül jelenik meg pl. a természeti környezet káraival kapcsolatos problémák kezelési módjában. Pedig lenne mód arra,

(b) hogy többé-kevésbé felkészüljünk a Föld egyes **energia-** és anyagkészleteinek gyors **kimerülésére**, valamint

(c) hogy **mérsékeljük** a (természeti, illetve társadalmi-gazdasági) **környezet károsítását**, azaz hogy késleltessük jövőnknek a korunk fogyasztói társadalma miatt kialakult veszélyeit.

A várható környezeti bajok (részleges) kezelésére, miként jeleztük, az is lehetőséget nyújt, hogy **a jelenlegi felhasználás széles körben felesleges, sőt káros**. Jó példa korunk legnagyobb pazarlása, a háború is. De az USA nyugati régiójának víz-hiánya is, ahol a csapadékhiányos nyarakon a hatóságok a lakosság ivóvíz-felhasználását korlátozták, amit azonban az érintettek (jogosan) helytelenítettek, kiemelve, hogy inkább a leggazdagabbakat kiszolgáló sivatagi golfpályák igencsak víz-igényes gyep-locsolását kellett volna megtiltani.

További példa a kezelés lehetőségekre az ún. **önkorlátozás**,⁴⁴ a kifogyóban levő anyagokkal való – jórészt műszaki intézkedésekkel megvalósítható – **takarékosság** (így az erősen szennyező tevékenységek visszafogása, az életet veszélyeztető tevékenységek kerülése). De a gépkocsi-ipar (és több más ágazat) azzal is csökkenthetné alkatrész-beszerzését, ha nem építenének be minden termékükbe olyan elektronikus kütyüket, amelyeket a legtöbb felhasználó soha nem használ (a gépkocsikban ilyen például a rádió, illetve – nem csak a kocsikban – sok, csak kivételes felhasználók számára hasznos számítógépi funkció).

Számos iparágban bővíthető a felhasznált anyagok **újrafelhasználása** is. Ez sokszor szintén a vállalatok, ezen belül legtöbbször a műszakiak tennivalója. De a tehetősebb fogyasztók is számos módon kerülhetnék a pazarlást (pl. a jó, de éppen nem divatos ruhák, telefonok, órák, bútorok kidobásának a kerülésével, s akár elajándékozásával).

Olykor az **innováció** is módot ad egyes kifogyóban levő, vagy kirívóan környezetkárosító módon előállítható, felhasználható anyagok **„helyettesítésére”**. Így a hatékony (gyors, megbízható és olcsó) tömegközlekedés, vagy a napelemmel töltött elektromos autók sok ásványolajat megtakaríthatnak. A jobb szervezés, pl. a mobil elektronikus kütyük akkumulátor-töltőinek a **szabványosítása**, s ezzel keresletük mérséklése is komoly pazarlást csökkentő eszköz. Ugyanakkor a (műszaki) haladás, az ennek következtében jobb szükséglet-kielégítés pótolná a pazarlás visszaszorítása miatt elvesző keresletet is.

⁴² A megegyezésre vonatkozó javaslat nem jelenti a ma sokhelyütt népszerű szankciók elutasítását. Kétségtelen ugyan, hogy egyes eddigi kereskedelmi szankciókkal az oroszok nyertek (mert ezeket sokan, egyes nagyhangú támogatóik is kijátszották). A fő felelősök magánvagyonának államosítása azonban hatásos eszköznek tűnik.

⁴³ F. Fukuyama 1989-ben kiadott A történelem vége c. művében még az adott kor egypólusú világáról írt. A közelmúltban azonban pl. Hszi Csin-Ping és V.V. Putyin már a sokpólusú rend kialakulásáról beszélt.

⁴⁴ Ugyanakkor egyes általános takarékosági ajánlások vérlázítóak is, hiszen nyilvánvaló, hogy az emberiség közel felének nincs miből takarékoskodnia, és széles körben csak a legnagyobb pazarlóknak, a háborút indítóknak, valamint a leggazdagabb 1 milliárd főnek az önkorlátozása számítana igazán.

Ugyanakkor pl. az előzőkben idézett, a tengerszint-emelkedés veszélyeit tárgyaló ENSZ jelenés arra is utalt, hogy a most vázolt terápia elodáztatja ugyan környezeti gondjaink tragikus következményeit (pl. csökkenthetik az eddigi trend ütemét), de nem képesek e fenyegetések felszámolására (így a tengerszint stabilizálására). Ezért e változat megvalósulásakor sem ígérhető hosszú „fejlődés” (a technika folyamatos javulása, a születéskor várható élettartam növekedése, a jólét és a jóllét milliárdok számára eljuttatása). Önmagában ugyanis a gazdasági növekedés nem, sőt, a nyomorgók életszínvonal emelése sem csökkenti szükségszerűen ökológiai lábnyomunkat, és nem gátolná meg, hogy a jövő kihívásai elpusztítsák jelenlegi kultúránkat. Sőt, az sem segít, ha az egyre súlyosabb gondok nyomán kialakuló zűrzavar esélye visszafogja valamit a leggazdagabbaknak a tragédia megelőzését akadályozó magatartását. Félő ugyanis, hogy már csak későn.

Ugyanakkor a szerző szerint a gondok súlyát a „hamis próféták” még növelhetik is. **Azok például, akik** (helyesen) az óvodásokat is arra buzdítják ugyan, hogy kézmosáskor a szappanozás idejére zárják el a vizet, de **nem vállalják**, hogy szót emeljenek a legnagyobb környezetkárosítások, pazarlások ellen. Bár már a Római Klub előbb hivatkozott jelentése is kiemelte, elhallgatják, hogy – béke esetén⁴⁵ – érdemben csak a leggazdagabbak elképesztő és felelőtlen **pazarlásának a megszüntetése** oldaná meg a legnagyobb gondokat (pl. ha kerüljük az esőerdők kiirtását, a legnagyobb teherhajók tenger-szennyezését, a rendszeres magánrepülőgép-használatot, a sivatagi sípályákat, a több mint 100 emeletes luxus szállodák építését). Ennek elhallgatása azt az illúziót keltheti ugyanis, hogy a környezet védelméhez elég, ha kézmosáskor takarékoskodunk a vízzel. Valójában pedig ehhez nagyszámú költség-igényes talaj-, víz-, levegővédelmi intézkedésre, hatékony zajvédelemre, a fényszennyezés csökkentésére, komplex hulladékgazdálkodásra stb. lenne szükség, sőt, nélkülözhetetlen mindennek közhírré tétele is. A kézmosásos stb. javaslatok hallatán azonban a társadalom akár egészében komolytalannak vélheti a környezetvédelem ügyét.

(d) Talán kissé az előzőkben adottnál optimistább jövőképet vázolhatunk a társadalmi egyenlőtlenségek miatti **illegális migráció** tárgykörében. Az ezzel kapcsolatos bajok persze sokban szintén a kapitalizmus következményei, hiszen e rend lehetővé teszi, hogy ma néhány száz vállalati vezető, családfő döntsön a gazdasági folyamatokról. A csúcson levők közt vannak ugyan, akiknek a migráció hatalmas **profitot hoz**, a többség azonban nem ilyen, sőt, **sokan** akár már évtizedünkben maguk is a beilleszkedést elutasító **migránsok agresszivitásának elszenvedői**. Ezért az utóbbiak közül bizonyára számosan meggyőzhetőek arról, hogy az új népvándorlás kárai nagyobbak, mint a szegény országok lakosság-megtartó képességének a növeléséhez szükséges ráfordítások, s visszafognák a pazarlást, sőt, egyesek talán még a migránsok otthonmaradásának a finanszírozásához is hozzájárulnának. Mindezzel azonban csak némi időt nyerünk. Sajnos nem is túl sokat. Hiszen nagyobb távlatban a természeti **környezet változása**, pl. az óceánok szintjének emelkedése érdemben **fokozza** majd a szerencsésebb térségek felé irányuló megállíthatatlan népmozgást. Milliárdnyian fogják tehát várni az együtt érzők támogatását – amit aligha lehet majd visszautasítani.

15. Állítás: *A fentiek nyomán úgy véljük, napjaink egyes gondjainak a felszámolásához **nem elegendők** az előzőkben jelzett és ezekhez hasonló részleges (a gondok komplex összefüggéseit figyelmen kívül hagyó) erőfeszítések.*

Az állítást a fent vázoltakon túl az is alátámasztja, hogy a határozottabb beavatkozások sok térségben akadályokba ütköznének finanszírozási nehézségeik miatt is.

⁴⁵ Sajnos nem ismerünk megbízható becsléseket arra, hogy a háborúk mekkora környezeti kárainkat okoznak, de az nyilvánvaló, hogy nagyokat. Így háború esetén a károk nem, csak a felelősök változnának.

A fenntartható jövő víziója

3. Állítás: *Korunkban kedvező víziók is felvázolhatók jövőnkéről. Megvalósulásuk abban az esetben várható, ha a következőkben legalább a döntéshozók irányadónak tekintik a közösségi meggondolásokat, s a közjóért munkálkodás váltja fel napjainknak az egyént a középpontba állító gondolkodásmódját, törekvéseit.*

A fentieket részletező jövőkép bemutatásánál eltérünk a vizsgálatnak a múltbeli trendekből kiinduló eddigi módszereitől (a megvalósítás lehetőségeivel kapcsolatos információk széleskörű hiánya miatt). Először azt rögzítjük, hogy konkrétan melyek lehetnek a katasztrófavariánsok elkerülését és a fenntartható fejlődést lehetővé tevő közösségi meggondolások, magatartásminták, majd ez után térünk rá a megvalósítás tennivalóira.

Kiindulópontunk az, hogy az emberek társas lények. Sokak szerint már a faj kialakulását is leginkább a társak közti együttműködés igényei segítették. Több mint valószínű ugyanis, hogy ezen igények korán, már az első emberi csoportok, hordák létrejötté idején életbe léptették a közösségi lét valamely etikai / erkölcsi alapelveit. Ezeket ugyanis sok évezreddel később több világvallás – valamint néhány, egymástól távol élő filozófus is – hasonlóan, sőt, olykor szinte szó szerint egyezően fogalmazta meg, és ezekhez ma is sokak igazodnak.⁴⁶ Kiemeljük tehát ezen elvek talán legismertebb tömör megfogalmazásait

*„Amit nem kívánnál saját magadnak, olyat ne tégy te se más emberekkel szemben!” (Konfuciusz⁴⁷ mondása, Lun jü, XV./23), vagy „**Úgy viselkedj másokkal, ahogy te elvárod, hogy mások veled viselkedjenek!**” (Iszokratesz,⁴⁸ Luk. 6, 31), illetve más szavakkal: „Szeresd felebarátodat, mint önmagadat!” (Móz. III. 19, 18;⁴⁹ Mt 22, 34-40), stb.⁵⁰*

*Az idézettekkel összecsengő, de ezeknél is konkrétabb magatartás-szabályok a legtöbb társadalomban létező, a **harmonikus közösségi életet lehetővé tevő egyes alapvető erkölcsi elvárások**, például az emberi élet kioltását, a más tulajdonának elsajátítását, a **hazugságot és a helytelen szexuális magatartást tiltó szabályok.**⁵¹*

Bár rövid írásunkban sajnos nem tudjuk részletesebben bemutatni Arisztotelésznek, Aquinói Szent Tamásnak, I. Kantnak⁵² a témára vonatkozó mély gondolatmeneteit, így is csaknem nyilvánvaló, hogy az idézett alapelvek követése megoldást ajánlhatna jövőnk ma ismert gondjaira, s ezt követően is segíthetik a fenntartható fejlődést. Hiszen e szabályok kifejezetten ellentétesek a gondjainkat okozó egyéni, illetve csoport-magatartásokkal. A háború például szükségszerűen megszegi az életvédelem parancsát, az igen nagy egyéni vagyonok nem ritkán sokak tulajdonának elsajátításával jöttek létre, növekednek, az egyéni pazarlás a javak szűkössége miatt mindig a társadalmi tulajdon elherdálását is jelenti, a környezetkárosítás pedig

⁴⁶ A szerző reményt adónak véli, hogy az alapelvek világszerte ismertek és elfogadottak. Meggyőződése ugyanis, hogy a jobb jövő érdekében „minden jóakarátú ember” összefogása – azaz mind a buddhista, hindu, keresztény, muzulmán stb. vallású hívőknek, mind az ateistáknak együttműködése – szükséges. Az idézet Ferenc pápa: Áldott légy (Laudato si’) enciklikájában olvasható, szit.katolikus.hu/feltoltes/Laudato%20si'.pdf, 6. oldal).

⁴⁷ Kínai filozófus (K. e. 551-479)

⁴⁸ Athéni szónok (K. e. 436-338).

⁴⁹ Az idézett mózesi parancs mind az Isten, mind a felebarátok szeretetét előírja. Jézus a legfontosabb törvénynek nevezte. A felebarátok szeretetére vonatkozó részt a XVIII. századtól arany szabálynak is nevezik.

⁵⁰ További hivatkozásokat is ad pl. a: <https://hu.wikipedia.org/wiki/AranySzabaly>. Persze van más alapállású vallás is, pl. a kasztok létét (azaz az emberek megkülönböztetését) elfogadó hinduizmus.

⁵¹ Európában a fenti 4 szabálynak a mózesi tízparancsolat szerinti megfogalmazása ismert. Buddha (kb. Ke. 483-400) – korábbi forrásokra hivatkozva – az ún. öt nemes törvényként szinte szó szerint ugyanúgy tanácsolja őket világi követőinek (az ötödik a bódító szerek kerülése). Lásd: Dhammika szutta

⁵² Aquinói Tamás (1225-1275) olasz filozófus, a katolikus egyház egyik legnevesebb teológusa. I. Kant (1724-1804) világhírű német filozófus.

legtöbbször sokak egészségét, sőt, olykor az életét is veszélyezteti. Ez az oka, hogy a világ legtöbb országa rég törvénybe foglalta már állampolgárai egyenlőségének és a tulajdon sérthetlenségének az elvét, a környezet kötelező védelmét, kinyilvánította békeszeretét stb.

.Más kérdés az ajánlott elvek érvényesítési módja. Vannak ugyanis (pl. egyes ellenérdekeltek), akik vitatják, hogy a fentiek fogalmazzák meg a közösségi gondolkodás legfontosabb alapelveit. S nem csak vitatják. Hiszen mindig számosan voltak, vannak azok, akik az etikai előírásokat néhány protokoll-szabályra egyszerűsítették, egyszerűsítik, és a fő **közösségi megfontolások** követése helyett valójában **egyéni** – individuális – vagy **csoporthétközök** **érvényesítésére törekedtek**, törekszenek. Ez, bár olykor növelte, növeli a hatékonyságot, gyakran akár súlyosan is sértette, s a jövőben is sértheti majd a társadalom érdekeit. Akár teljesítmény-visszatartást, vitákat, verekedést, majd háborúkat is okozhat(ott). A XX. század óta pedig mindez kifejezetten veszélyessé is vált, hiszen korunk elképesztő technikai adottságai az emberiség létét kockára tevő problémahalmazzá változtatták az előbb vázolt négy ((a-d) gondot. Ugyanakkor az erkölcsös magatartás módját nyújthatott volna, s nyújthat ma is a veszélyek mérséklésére, elkerülésére.

Növeli a nehézségeket, hogy se a felebaráti szeretet parancsa, se az idézett erkölcsi szabályok semmit nem mondanak azokról a konkrét tennivalókról,⁵³ amelyek a kívánatos irányban módosítják a közgondolkodást. Tehát arról, miként érhető el, hogy a jövőben legalább a fő problémáért felelősök cselekedeteik iránytűjének tekintsék ezeket. Erről azonban ismerünk gondolatébresztő, és olykor nem is homályosnak, vagy naivnak nevezhető ötleteket is.

(a) A **béke** alapvető erkölcsi érték, amely, úgy véljük, akár a többpólusú világrendért a közelmúltban megindított küzdelmek során is elérhető (pl. az előző variáns ismertetésénél vázolt **nemzetközi megegyezéssel**).

(b) és

(c) A környezeti gondok esetén a célzott (lokális) megoldások tűnnek a leghatékonyabbaknak. Ha eredményt akarunk, elsősorban a legnagyobb károk okait – pl. az elképesztő pazarlást, szennyezést, valamint a katasztrófa-elhárítás elmulasztását – kell felszámolnunk, ami leginkább a top-vagyonok hatalmának gyengítésével segíthető.⁵⁴ E cél eléréséhez olykor a nemzetközi monopol-pozíciókkal visszaélő **tisztességtelen versenyt kellene meggátolni** (ami talán egy világkereskedelmi egyezményvel is megoldható). A kulcsfontosságú feladat azonban a túlzottan nagy vagyonok keletkezésének, megőrzésének megakadályozása. Ennek hatékony eszközei lehetnek a nemzetközi pénzügyekkel kapcsolatos egyezmények hatékonyságának érdemi fokozása, kiemelten a határokon átnyúló tiltott pénzmozgások szigorú megakadályozása, **a sokmilliárdos jövedelmek következetes nemzetközi ellenőrzése**, majd erőteljes **megadóztatása**, és a legnagyobb vagyonok örökösödésének durva adókkal sújtása. Persze az ilyen megoldások törvénybe emelése számos érintett beleegyezését igényli, ami talán csak akkor megszerezhető, ha a nagy nemzetközi szervezetek is szorgalmazzák a szükséges változásokat. A sikerhez a felső tízezer sok tagjával kell megérttetni ugyanis, hogy a történelmi tapasztalatok szerint a kivételes gazdagság veszélyes lehet mind az érintettek vagyonára, mind életére, mivel a hivalkodó kastélyok körüli nyomor esélyt ad az államosítási, sőt, forradalmi elképzelések terjedésének.

⁵³ Számos példa igazolja, hogy a kívánatosnak vélt jövő felvázolásával megkezdett előrejelzés készítés esetén különösen fontos a célhoz vezető út elemzése. Az SZKP például 1961-ben (Hruscsov jóváhagyásával) olyan programot fogadott el, amely a megvalósítás tennivalóinak részletezése nélkül számolt azzal, hogy az orosz gazdaság teljesítménye 1980-ra magasabb lesz, mint az USA-é. A cél eléréséhez szükségesek szinte áttekintése azonnal rámutatott volna, hogy a vízió elérhetetlen.

⁵⁴ Talán meggyőzőbb, ha itt nem K. Marxra, hanem ismét Ferenc pápára hivatkozunk (i.m. 59. oldal).

(d) S hasonlókat mondhatunk a tömeges és többnyire illegális migrációról is. Hiszen nyilvánvaló, hogy e gond legjobb megoldása a migránsokat kibocsátó **szegény gazdaságok talpra állítása** lenne, mert ekkor a lakosság jelentős hányada szülőföldjén (vagy, ha ezt pl. előnti a tenger, ennek közelében) kívánna maradni. Eddig csak kevesen vállalták ugyan, hogy hozzájárulnak a megvalósítás nem kis költségeihez. A karitatív (jótékonyági) szervezetek tapasztalati arra mutatnak azonban, hogy valóban súlyos tragédiák esetén napjainkban is szerezhetőek források az érintettek megsegítéséhez. S a nagy vagyonok erőteljes adóztatása növelné az államoknak a környezeti károkkal sújtottak támogatásához szükséges forrásait is.

Sajnos feladataink ellátását sokszor gátolja azonban a fentiek beláttatása. A megoldásra ugyanis csak elméleti ajánlások ismertek.

4. Állítás: *A „nevelés” – hosszú távon – előmozdíthatná a közösségi gondolkodás terjedését. Sok mai tanár, média-diktátor, kisebb-nagyobb pozícióban levő vezető stb. azonban nem nevelni, **legfeljebb oktatni** szeret. Elutasítja például, hogy munkájában erkölcsi állásfoglalásokra is kitérjen, példát mutasson, s ennél is inkább, hogy az iffúsági oktatásban hasznosítsa a nevelésben eddig kialakított gyakorlatnak (pl. a cserkészetnek) a tapasztalatait.*

Az állítás természetesen nem tagadja, hogy a jó tanárok, média-szakemberek sokan vannak (világszerte is, idehaza is). De azt valószínűsíti, hogy **nem elegendő**. Hiszen napjainkban a munkaadók jelentős hányada szerint egyaránt elfogadhatatlan a funkcionális analfabétáknak, s idehaza az idegen nyelven megszólalni sem tudóknak magas arányát a közoktatásból kikerülő körében. Ennek ellenére egyre gyakoribbak a kizárólag „független” (összintébben: ellenőrzés nélküli) oktatás hívei. Nem ritka a Pangloss mesteréhez⁵⁵ hasonló gazdasági oktatás sem, amely nem vállalja fel még a gazdálkodási gyakorlat legégetőbb problémáinak a bemutatását sem. Ennek nyomán azonban igen sok ma munkába lépő – a nagy kérdések boncolgatása helyett a mobil gombjait nyomogatva – nem a közjót, hanem az egyéni célokért tevékenykedik. Nem meglepő tehát, hogy pl. sok áruházban, üzletben úgy érezzük, az eladók nem is hallottak még az „A vevő mindenek előtt!” marketing-elvről. A szakma pedig kerüli e téma társadalmi vitáját (miközben a gyakran szerény teljesítmény ellenére az alacsony munkabérekre panaszkodik). Így a kedvező jövő érdekében sokhelyütt az oktatásügyben is komoly erőfeszítésekre van (lenne) szükség.

De a témakörben az oktatáson túlmenő feladatok is körvonalazhatók. Hiszen az állami vezetők – és persze más állampolgárok – **példamutatása** is eredményesen „népszerűsítene” a közösségért munkálkodást. S a siker nem csak a katasztrófa-elhárításban, hanem a mindennapi munkában is érdemben segítené a jólét és a jóllét emelkedését.

A magyar jövőképekről

Országunkban a lakosság száma alig haladja meg a földi népesség lélekszámának egy ezrelékét. Az elmúlt években – miként ezt a svájci IMD (International Institute for Management Development) híres év-jelentésének 2022-es előzetese is megállapítja – a gazdasági teljesítmény javult ugyan, de továbbra is közepes maradt. Kedvező hatású volt, hogy erősödött a versenyképesség (ami nézetünk szerint elsősorban annak az eredménye, hogy a kormányzat az állampolgárok munkájára, nem pedig külső forrásokra támaszkodott, e mellett nem engedte át a határon a komoly állami támogatást igénylő, de integrációra képtelen illegális migránsok tömegeit). Persze ez nem jelenti azt, hogy az állami irányítás tökéletes volt (amit sokak szerint az is jelez, hogy **nem sikerült felszámolnunk** se a szabályozás túlzottan **központosított**, szélsőségesen **bürokratikus** jellegét, se – pl. szigorú ellenőrzéssel – a túl gyakori **korrupciót**,

⁵⁵ Voltaire a Candide c. satirikus regényében az ifjú főhős oktatója, a – kitalált – Pangloss mester azt tanította, hogy világunk a lehető világok legjobbja, amelyen belül a legjobb hely a mestert foglalkoztató báró kastélya.

⁵⁶ s így a kkv szféra termelékenységé a kívánatosnál szerényebb maradt). De teljesítményeink jövőbeli érdemi javulásának markáns előjelei sem mutatkoznak. Mindez sokban visszafogott várakozásokat indokol a jövő forgatókönyveit illetően is.

5. Állítás: *Mivel a kis Magyarországnak nincs módjában befolyásolni a nagyhatalmak **háborús döntéseit**, ezért célszerűnek véljük azt a törekvést, hogy a jövő e küzdelmeiből **kimaradjunk**. A feladat azonban igen nehéz.*

Béke-stratégiánk sem ígérhet ugyanis túl sokat. Atomháború esetén a (pl. széllel, csapadékkal terjedő) nukleáris szennyezés politikánk sikere esetén is elérné országunkat. De egy hagyományos háború is nagy károkat okozhat nekünk (e mellett az előző háborúban se sikerült semlegesnek maradnunk, pedig sokat tettünk ennek érdekében). Így is helyes azonban, ha csatlakozunk azokhoz, akik konfliktus esetén tárgyalásokat, **fegyverszünetet**, békét javasolnak, követelnek (még akkor is, ha az illetékes döntéshozók nem sokat törődnek még egy nagy nemzetközi tiltakozás-hullámmal sem). Jó az is, ha növeljük élelmiszer, gyógyszer készleteinket, de ne gondoljuk, hogy ezeket okvetlen meg is tudjuk majd védeni. Ahhoz viszont, hogy sok atom-biztos bunkert építsünk, nincs elég pénzünk (s időnk). Így a háborúval számító variánsok sem rajzolnak ki számunkra kifejezetten optimista jövőképeket.

6. állítás: *Világméretű összefogás nélkül legfeljebb **környezeti** gondjaink némi mérséklésére vagyunk képesek. Ez nem lebecsülhető, de távolról sem teljes siker.*

Sajnos még az országunkat fenyegető legnagyobb környezeti kihívások mibenlétéről sem alakult ki egyetértés. Csaknem általános a félelem a lakosság egészségét fenyegető gazdasági „externáliáktól,” pl. a levegő, a víz és az élelmiszerek veszélyes szennyezésétől (ide értve mikro-műanyag tartalmuk emelkedését is). Sokan ítélik számunkra is igen fenyegetőnek az éghajlat változását (mindenekelőtt termőföldjeink kiszáradását, elsivatagosodását). Gyarapodik a növény-, illetve állatfajok – pl. a növény-beporzást végző rovarok – kipusztulásától tartók tábora. De a hagyományos értékeket romboló társadalmi „környezet” szaporítja a kultúránkat féltők számát is stb. Az elmúlt években ezért sok, a jelzett veszélyek „kezelését” célzó kísérletre is sor került. Sajnos azonban az átütő eredmények elmaradtak (sokban a **globalizáció** miatt, azaz mivel nem tudtuk megakadályozni, hogy a törekvéseinkkel ütköző egyes nemzetközi folyamatok „begyűrűződjenek” gazdaságunkba). Konkrétabban:

A tisztességtelen versenyt tiltó magyar törvényben is vannak a környezettel keveset törődő **monopóliumok elleni** rendelkezések. Ezeket célszerű lenne a jelenleginél szigorúbban érvényesíteni, mert **néhány** vállalatunk, szolgáltató intézményünk már államon belüli állam. Legsúlyosabb gondjaink többsége azonban a nagy **multik** tevékenységével kapcsolatos, ezek ellenőrzéséhez, szabályozásához pedig kevés az erőnk. Hiszen államok feletti hatalommal rendelkező magyar vállalat nincs is, így „csak” arra van lehetőségünk, hogy becsületes és felkészült magyar szakértőket küldjünk a témával foglalkozó különböző nemzetközi szervezetekbe. Az pedig aligha vitatható, hogy e téren (is) lennének tennivalóink.

A leggazdagabb honfitársaink pazarlása, amint ezt hangsúlyoztuk is, szintén visszafogható lenne, ha akadályozzuk a túlzott jövedelmi és **vagyoni különbségek** kialakulását, erősödését. Erre régóta ismert, s nálunk is alkalmazható technikák állnak rendelkezésre (pl. a jövedelmek szigorú ellenőrzése, a milliárdos vagyonokra kirótt adó, illetve a **sokmilliárdos** vagyonok örökösait terhelő, az előzőknél is hatékonyabb nagy örökösödési adó). E technikák hazai

⁵⁶ A nemzetközi szakértők általában a hazai egészségügyet ítélik a legkorruptabb ágazatunknak (a hálapénz miatt). De olyan ország se sok van, ahol nem lenne súlyos következménye a választások befolyásolása céljából külföldről érkező pénzek elfogadásának. S az se felejtendő, hogy a korrupció a legtöbb államban, pl. Angliában is gond. Erről lásd pl. az Igenis, miniszter úr című könyvet, vagy ennek TV-sorozat változatát, amelyekbe M. Thatcher világszerte elismert angol miniszterelnök (1925-2013) is írt jelenetet.

alkalmazása azonban (bár bizonyára népszerű lenne) szintén csak a hazai menedzserek magatartására gyakorolna hatást, aligha tudná tehát módosítani a multik tevékenységét.

7. Állítás: *Az illegális migráció megállítását célzó politikánk rövidtávon sikereseles. A hosszabb távú kilátások azonban borúsabbak, kezeléseikre még fel kell készülnünk.*

Az elmúlt években a fő európai cél-országok lakossága igen sok kedvezőtlen tapasztalatot szerzett az illegális migrációról. Ezért feltételezhető, hogy a következő választásra készülve sok, eddigi bevándorlás-ellenességünket bíráló (hazai és EU-s) politikus már nem kockáztatná meg, hogy ismét határaink nyitását követelje. Hosszabb távon azonban pl. valamely váratlan környezeti folyamatok módosíthatja a nemzetközi közvélemény hangulatát. Fel kell készülnünk tehát akár a tenger által szülőföldjükről elüldözött százmilliók népvándorlására is.

8. Állítás: *Gazdaságunk segíthető lenne a jövőre való felkészülésben a kkv támogatások egy-egy, olykor anyagiakat nem is igénylő erősítésével is. Sajnos ez sem tenné azonban biztossá a jövő legnagyobb veszélyeinek az elkerülését.*

Jövönk legalább annyira múlik a munkahelyek kétharmadát adó kicsik „akarátán”, mint amennyire a multik hazai letelepedésén. Társadalmunkban ezért sokhelyütt, a gazdaságban is halaszthatatlan feladat lenne a **szubszidiaritás** elvének⁵⁷ következetesebb érvényesítése, így a **kkv-k** (és az önkormányzatok stb.) lehetőségeinek a bővítése. E megoldásnak nem csekély előnye az is, hogy a kkv-kör elsősorban **nem** a közvetlenül egy-egy cégnek adott pénzbeli támogatásokkal segíthető, eredményesebb ugyanis a **felesleges szabályozás** felszámolása, a semmire sem jó nyilvántartás-előírások, beszámoltatás elhagyása, az adók számának valamint súlyának a mérséklése, a tisztességtelen versenyt tiltó törvény hatékonyabb érvényesítése. De pl. a kis földecskéjük szerény terméséből eladni kívánók támogathatók lennének az egykori Hangya szövetkezet minden hasznosítható terményt összegyűjtő és értékesítő gyakorlatának a felújításával is stb. A gazdaságpolitika e kiegészítései napjainkban különösen fontosak lennének, hiszen pl. a Központi Statisztikai Hivatal szerint 2022. „első felében több mint 2000 hazai kiskereskedelmi egység zárt be, így a boltok száma 110 ezer alá csökkent. Összesen 450 élelmiszer és italtolt, 180 zöldséges, mintegy 400 ruhabolt, közel ugyanennyi iparcikkes és 150 használt cikkes ment csődbe az említett időszakban.” S e folyamat sajnos évek óta érezhetően rontja a lakosság életminőségét.

9. Állítás: *A kedvező jövőt Hazánk is elsősorban a közösségért munkálkodás terjedésétől várhatná. Az e gyakorlat kialakításának az előzőekben már taglalt nehézségeivel azonban nekünk is számolnunk kell. Ezért mielőbb intenzíven kutatnunk kellene a témát.*

(a) Jelenlegi béke-politikánk folytatása a lakosság többsége szerint közérdek. Az álláspont nemzetközi elismerése azonban erőfeszítéseink ellenére késik.

(b) és (c) Keveset tudunk arról is, hogy mit jelent és miként segíthető elő gazdálkodás környezettudatos jellegének az erősítése. Erre ugyanis eddig a **gazdag háztartások** többsége nem, nálunk sem sok hajlandóságot mutatott. Számos **menedzserünk** sem törekszik elavuló vezetési tudásának, képességeinek korszerűsítésére (pedig ez ugyancsak segíthetné visszafogni a túlzott profit-hajszát, köztük az e célú felelőtlen környezeti magatartásokat). Egyes politikák / **politikusok** példamutatásának, hitelességének a hiánya is érdemben növeli gondjainkat.⁵⁸ Az eddigi oktatás, vezetőképzés sajnos nem bizonyult elégnek a kívánt magatartás-minták

⁵⁷ A már az ókorban is ismert, és a politikákban az EU által is érvényesíteni javasolt ezen elv szerint a tennivalók meghatározását, elvégzését mindig arra a (legalacsonyabb) szintre kell bízni, ahol azok elvégezhetőek. Ez legtöbbször a helyi szint (pl. mert ott van az adott témáról a legtöbb információ).

⁵⁸ Kedvező lenne pl. a „közkerülőcsökre”, ha megszilárdulhatna a politikusi nyilatkozatokkal kapcsolatos bizalom. Vagy ha az illetékes, amikor törvénysértésre figyelmeztetik, nem azt válaszolná: "Na és?"

terjedéséhez.⁵⁹ E mellett e témakörben is csak akkor lehetünk igazán sikeresek, ha a közjó szolgálata nem csak nálunk, hanem világszerte jellemzővé válik.

(d) Bár kis országunkat nem fenyegeti az óceánok vízszintjének emelkedése, aligha tudjuk majd elkerülni, hogy befogadjunk egyes víz elöl menekülőket.

Tudjuk persze, hogy a közérdek szolgálatát – hosszú távon – gazdaságunkban is segíthetné az ifjúság ilyen szellemű nevelése, és a már munkába állottak következetes továbbképzése. Ennek esélyeit nálunk is sokszor csökkenti azonban a széles körű szakmai ellenállás. Oktatási rendszerünkben nem várható például nagyobb elmozdulás az ágazatban lassan kialakuló, de végül is szerény versenytől, egy két elismert nemzetközi tanácsadó, neves külföldi tanár, igazgató behívásától, vagy néhány év múlva a betelepülő kínai egyetem hatásától (hiszen egy fecske nem csinál nyarat). Ugyancsak nem (de sok más ágazatunkban sem) várható annak a sokhelyütt jól működő piaci megoldásnak biztosan sikeres honosítása sem, hogy az iskolák, egyetemek, vagy a média bevételei a szolgáltatásaik iránti kereslettől függhjenek. Nem számíthatunk ugyanis arra, hogy valamennyi munkaadónk a komoly hivatástudatról és szakértelemről tanúbizonyságot tevő ifjak alkalmazására törekedne (t. i. köztudott,⁶⁰ hogy a harmadosztályú menedzserek maguknál is tehetségteleőbb beosztottakat alkalmaznak). Nem tudjuk tehát, e szereplők magatartásának kívánatos módosulása miként érhető el. Pedig akár élet-halál kérdés is lehet, hogy sikerül-e felkutatnunk a kedvező jövő felé vezető – úgy tűnik, nem túl széles – ösvényt.

10. Állítás: *A jövő-építés eddigi – sok okból, így az előre haladást fékező nemzetközi (globalizációs) hatások miatt is – szerény eredménye nem ok arra, hogy lemondjunk a helyesnek vélt erőfeszítésekről. Hiszen, ha látunk valamely esélyt a sikerre, akkor az a racionális, ha feladat-kijelölésnek tekintjük az „**Ember küzdj, és bízva bízzál**” felszólítást.⁶¹*

Nekünk, az írástudó értelmiség tagjainak pedig különösen nagy a felelősségünk. Nem hallgathatunk se a bajokról, se ezek várható következményeiről. Hiszen ha nem beszélünk róluk, minket is vádolna Babits, aki szerint „Vétkesek közt cinkos, aki néma” (Jónás könyve).

Összefoglalás

Az anyag három tézis kifejtésére törekedett. Ezek a következők:

- Bár kívánatos lenne, hogy ne törjenek meg az emberiség eddigi fejlődésének ígéretes trendjei, ehhez el kellene kerülnünk az előrehaladás egyre fenyegetőbb buktatóit.
- A világgazdaságban ma körvonalazódó veszélyek a már évezredekkel ezelőtti társadalmakban is léteztek, így mai jelentkezésükért nem valamely társadalmi-gazdasági rend (pl. a kapitalizmus) sajátosságai, hanem az emberiség nagy múltú hibái (önzése, hatalomvágya, kapzsisága) a felelősek.
- A kívánatos jövő csak a közösségi gondolkodás terjedése (érvényesülése) esetén jöhet el. Nem világos, így **kutatnunk kellene** azonban, hogy mit tehetünk ezért. Azzal pedig, ha késlekedve csak a sült galambra várunk, az emberiség kihalását, illetve kultúránk pusztulását kockáztatjuk.

⁵⁹ A tárgykörben végzett vizsgálatok, pl. a már idézett IMD jelentés szerint sok (többnyire kisebb) cégünknel lenne szükség még a vevőkapcsolatok erősítésére is. Szinte mindenütt kívánatos a munkavállalók munkahelyi elégedettségének a növelése (legtöbbször a vezetés humán erőforrás gazdálkodási hibáinak a kijavításával). Ennél is sürgetőbb a társadalom elvárásaival, köztük környezetvédelmi problémáival törődő magatartások terjedése.

⁶⁰ Az idézet forrása az ismert Parkinson (1964) szatíra.

⁶¹ Az idézet *Madách* Tragédiájának mindannyiunk által ismert záró mondata.

Függelék

A történelmi korok és ezek társadalmi-gazdasági rendszerei

Meggyőződésünk, hogy az alábbi két állítás alátámasztása sokak számára érdekes információkat tartalmaz.

1) *Az emberiség történelmének célszerű felosztása vitatott.*

A leggyakrabban használt tagolás a következő:⁶²

- őskor – az 1,5 - 2 millió év előtti kezdettől Kr. e. kb. 4000-ig (azaz az írás első használatáig)
- ókor – Kr.e. 4000-től Kr.u. 476-ig (azaz a Római Birodalom bukásáig)
- középkor – 476-tól 1492-ig (azaz Amerika felfedezéséig)
- újkor – 1492-től 1914-ig (azaz az első világháború kezdetéig)
- legújabb kor – 1914-től napjainkig.

A korszakokon belüli alosztályok megkülönböztetése növeli ugyan a felosztás megbízhatóságát,⁶³ de a célszerű megoldást illetően nincs egyetértés. A feltárt régészeti emlékek gyönyörű fotóit is bemutató Vágó (2015) könyv például a Kárpát-medencében a következő (a fentiekől a korszak-határokon is eltérő) időszakokat különbözteti meg a kezdetektől a magyar honfoglalásig:

- őskőkor (paleolitikum, pattintott kő-kor) – Kr. e. 800 000 – 10 000
- újkőkor (neolitikum, csiszolt kő-kor) – Kr. e. 6 000 – 4 500
- rézkor – Kr. e. 4 500 - 2 800
- bronzkor – Kr. e. 2 800 - Kr. e. 1 000
- vaskor – Kr. e. 900 - 1. század vége
- római kor – Kr. e. 1. század vége – Kr. u. 5. sz. eleje
- hun kor – 4. sz. vége – 5. sz. közepe
- germán királyságok – 5. sz. utolsó harmada – 6. sz. vége
- avar kor – 568 – 9. sz. eleje
- Karoling kor – 811 – 10. sz. eleje

A viták konkrét témáiról talán az őskorral kapcsolatos nézeteltérések adják a legmarkánsabb példákat.⁶⁴ Hiszen már az sem egyértelmű, hogy e kor mikor kezdődik. A legrégebbi afrikai előember leletek korát ugyanis több mint 3 millió évesnek becsülik, arra azonban többféle válasz is van, hogy miért (a másfél-két millió évvel előttünk élt elődeinknek mely tulajdonságai alapján) minősítjük éppen a jelzett korban élőt az első embernek (homo-nak).⁶⁵ Sokan például a kőeszközök használatának, készítésének első időpontját tekintik irányadónak, de többnyire bizonytalan, hogy mely embercsoport használta, készítette ezeket a „szerszámokat”. Így az

⁶² Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%B6rt%C3%A9nelmi_korszakok. Az ókor és a középkor kifejezések F. Petrarca (1304-1384) olasz költőtől származnak. A további korszakok megkülönböztetését részben régészeti-történelmi ismereteink bővülése, részben az idő előre haladta indokolta.

⁶³ Egy lehetséges, de igen bonyolult felosztást közöl pl. https://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%B6rt%C3%A9nelmi_korszakok

⁶⁴ A példák fogalmazásakor elsősorban az R.A. Leakey – R. Lewin (1986), illetve a Vágó (2015) művekre támaszkodtunk.

⁶⁵ B. Franklin (1706-1790) például úgy vélte, hogy az ember szerszámkészítő állat. Ma már tudjuk azonban, hogy vannak állatok is, amelyek szerszámokat használnak és készítenek. R.E. Leakey antropológus (a világhírű előember-kutató, L.S. Leakey fia, 1944-2022) ezért a csoportok közti együttműködés, munkamegosztás kialakulását vélte a legfontosabb hatótényezőnek stb. A Biblia viszont azt írja, hogy az Isten az ember teremtésekor Ádámba lelket lehelt (azt azonban az Írás nem rögzíti, hogy ez melyik korban történt).

ember Kárpát-medencei jelenlétére utaló első, 800 ezer éves (kő-) emlékek készítőikről sem tudunk semmit.

Nem alakult ki egységes álláspont az őskor végéről sem. A hagyományos történelem-felfogás szerint ugyanis e kor az írás feltalálásának (első használatának) az időpontjával zárul, a régészet történelem felosztása azonban gyakran a kő-, majd a rézkort stb. különbözteti meg, és ezen időszakok határai nem egyeznek az írás első használatának időpontjaival.

Mindezekon túlmenően az is gond, hogy az őskornak a kezdetektől a végig eltelő sok százezer éve távrolról sem egységes időszak. A hatalmas változásokat a Kárpát-medence példája is jellemezheti. Hiszen a mintegy 300 ezer éves vértesszőlősi Samu Heidelbergi, azaz kissé a Neander-völgyiekénél is ősbibb „ember” volt. Számos barlangunkban Neander-völgyi emberektől származó leleteket találtak, az új-kőkori emlékek pedig a Homo sapiens-ektől származnak. E három ember-típus a régészet által feltárt tárgyi emlékek szerint a „fejlettség” igen különböző fokain állt, létezésük időszakait nem lehet egységes korrá összegyűrní.

A most vázoltakhoz hasonló meggondolások a későbbi történelmi korszakkal kapcsolatosan is felvethetők. Sok marxista például úgy véli (mert érdeklődési köre középpontjában az osztályharc áll), hogy az újkor nem Amerika 1492-es felfedezésével, hanem 1651-ben, a kapitalizmus kialakulására vezető angol polgárháború (forradalom) kezdetével indult.

2) A szakirodalomban is, a közbeszédben is gyakori nézet, hogy a társadalmi-gazdasági rend típusai valamely nagy történelmi korokhoz kötődnek.

A korok, illetve rendek hagyományos párosítása a következő:

- Az őskorban ösközösség (vagyoni egyenlőség),
- az ókorban rabszolgaság,
- a középkorban feudalizmus volt,
- az új- (valamint, ha megkülönböztetjük, a legújabb) korban pedig kapitalizmus van.

Valójában azonban ezek az állítások nem, vagy csak részleteiben igazolhatók.

Az, hogy az őskorban ösközösség volt, semmivel nem támasztható alá. Ennek két oka van:

(a) Az első – Afrikában élt – előemberek, majd a kezdetleges kőeszközök készítői körében a máig feltárt kevés emlék (azaz egy-egy fog, csontdarab, pattintott kőszerszám) még azt sem bizonyíthatja, hogy a korabeli (gyűjtögető és vadász) őseinknek **létezett** valamilyen **közössége**. De a legkorábbi Kárpát-medencei vadász-csoportocskáktól származó emlékek esetében sem azonosítható a néhány fős csoportokat alkotó személyek kiléte - még legtöbbször ezek neve sem. Később viszont az (ős-) emberek egyes ásatások tanúsága szerint már a korábbiaknál nagyobb csoportokban, hordákban éltek, ám az e csoportokban létrejött társadalmi rendről, vagyoni viszonyokról **sincsenek megbízható információink**.

(b) Tudjuk viszont, hogy azok a csoportok, amelyek a Közel-Keleten Kr.e. 10 000 előtt (a Kárpát-medencében viszont csak 6000 körül) elsőként kezdtek földművelésbe-állattenyésztésbe, már családokban, majd hamarosan faluközösségekben éltek – a leletek azt igazolják azonban, hogy ekkor már mind a csoportokon belül, mind a csoportok közt **vagyoni különbségek** alakultak ki.

A **rabszolgamunkán** alapuló gazdaság nem az egész ókorra, hanem csak a Római Birodalomra volt igazán jellemző (és ott is különböző időszakokra bontható kor volt). Hazánk területén pl. rabszolgaság csak rövid időre a rómaiak kezén levő Dunántúlon alakulhatott ki.

A **földbirtok** magántulajdonán alapuló feudalizmus (elnevezése a feudum, földbirtok latin szó alapján) nem azonnal alakult ki a Római Birodalom bukása után. Nyugat-Európában tanán

Nagy Károly (frank király 768-814 közt) tevékenysége nyomán jött létre. Magyarországon viszont – a rövid Karoling-kori dunántúli előzmények után – Szent István (1000-1038 közt király) tett sokat létrejöttéért. Ezen túlmenően a feudalizmus időszaka is mindenütt tájegységenként igencsak eltérő időszakokra bontható, és a vége is térségenként különböző időpont.

Ugyanakkor az őskor végén számos társadalomban (kiemelten Kínában, Indiában,⁶⁶ de a Közel-Kelet nagy birodalmaiban⁶⁷ is) az állattenyésztésbe, földművelésbe kezdő, falusias, majd városokat építő közösségek legtöbbször nem váltak se rabszolgatartó, se feudális társadalmakká. Igen hamar nagy, egy-egy vezető által irányított, és erős hadsereg által kézben tartott **birodalmakká** alakultak,⁶⁸ amelyeknek a társadalma (az egyre színvonalasabb XIX-XX. századi ásatások szerint) döntően az uralkodónak alávetett földművesekből, pásztorokból állt. E társadalmi-gazdasági rendet sok történész ázsiai rendnek hívta, hívja. Sajátos a birodalmak sorsa is. Egyesek már a vezető⁶⁹ halálával, mások néhány tehetségtelen örökös után rivális birodalmaknak adták át a helyüket. Néhány, például a kínai császárság azonban évezredekig túlélt. A XIX - XX. századig fennmaradt kivételes birodalmakban pedig a hagyományos társadalmi-gazdasági rend esetenként (a rabszolgaságot elkerülve) azonnal feudalizmussá, másutt, a feudalizmust is kihagyva kapitalizmussá alakult.

A kapitalizmus keletkezésének idejéről és korszakairól az elemzésben már szoltunk.

Hivatkozott szakirodalom

- Arisztotelész: Politika. Magyarul: 1969. Gondolat.
- Babbie,E. (1989): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Balassi.
- Bowden, H.R. (1953): Social responsibilities of the businessman. Harper & Row. N.Y.
- Heller Farkas (1937): Közgazdasági lexikon. Grill.
- Kik mentik meg a világot? (2020): Papirusz book.
- Kotler, Ph. (1967): Marketing management. Prentice Hall.
- Leakey, R.E. – Lewin, R. (1986): Magyarul: Fajunk eredete. Gondolat.
- Lóránt Károly (2018): Mezopotámia, a piacgazdaság hajnala. Hittel.
- Lynn, J. – Jay, A. (2008): Magyarul: Igenis, miniszter úr! Tas
- McGregor, D. (1960): The human side of Enterprises. McGRowhill.
- Parkinson, C.N. (1964): Parkinson törvénye3. KJK.
- Piketty, T. (2013): Le capital au XXIe siècle. Magyarul: A tőke a XXI. században. Kossuth. 2015.
- Porter, M. (1980): Competitive Strategy. Free Press. N. Y. Magyarul: Versenysztratégia. Akadémiai (2006).
- Porter, M. – Kramer M. (2011): Creating Shared Value. Harvard Business Review, jan-febr.
- Ridley, M. (2011): The rational optimist. Harper Perennial. N.Y. Magyarul: A józan optimista. Akadémiai. 2012.
- Rudgley, (1998): A kőkor elveszett civilizációi. Gold book.
- Robinson, K.S. (2020): The Ministry for the Future. Hachette, N.Y. Magyarul: A Jövő minisztériuma. Agave. 2022.
- Samuelson, P.A. – Nordhaus, W.D. (2012): Közgazdaságtan. Akadémiai.
- Stiglitz**, J.E. (2002): *Globalisation and its discontents*. Penguin Books. London. Magyarul: A globalizáció és visszasságai. Napvilág. 2003.
- Vágó Ádám (2015): A Kárpát-medence ősi kincsei. Nemzeti Múzeum - Kossuth.

⁶⁶ A távol-keleti nagy ókori birodalmak társadalmi-gazdasági rendszereit már az idős K. Marx (1818-1883) sem nevezte rabszolgaságnak. De sehol nem volt se rabszolgaság, se feudalizmus az amerikai indián társadalmakban sem.

⁶⁷ Érdekes elemzés a közel-keleti sumér városállamoknak, majd az akkád, méd, perzsa birodalmaknak a szintén nem a rabszolga-munkára alapozott gazdaságairól Lóránt (2018).

⁶⁸ Először talán a sumér városállamok meghódítójának, az akkád Sarrukkinnak (Szárgonnak, ? - K. e. 2296) az uralma alatt.

⁶⁹ Például Nagy Sándor (K. e. 356 – K. e. 323).